

کارکرد اجتماعی نهاد دین در ایران امروز (۶): تجربه‌کاوی مساجد موفق در زمینه تأمین مالی غیردولتی نهاد مسجد

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۳/۴

شماره مسلسل: ۲۰۷۵۴

کد موضوعی: ۲۷۰

مرکز پژوهش‌های
مجلس شورای اسلامی

عنوان گزارش:

کارکرد اجتماعی نهاد دین در ایران امروز (۶): تجربه کاوی مساجد موفق در زمینه تأمین مالی غیردولتی نهاد مسجد

نوع گزارش: پیش‌نویس قانونی طرح/ لایحه راهبردی نظارتی

نام دفتر:

مطالعات فرهنگ و آموزش (گروه دین، ارشاد اسلامی و اوقاف)

تهیه و تدوین کنندگان:

سیدحسنعلی سیاحی‌زاده فرد، سینا عصاره‌نژاد دزفولی

مدیر مطالعه:

سینا عصاره‌نژاد دزفولی

همکار:

رضا کریمی وردنجانی (دانشجوی دکتری مدیریت مالی دانشگاه امام صادق (ع))

اظهار نظر کنندگان خارج از مرکز:

محمدسعید مهدوی کنی (استادیار و عضو هیئت علمی دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق (ع))، رسول عباسی (دانشیار و عضو هیئت علمی گروه مدیریت دانشگاه حضرت معصومه (س))، شمس‌الله مریچی (استادتمام و عضو هیئت علمی گروه علوم اجتماعی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه باقرالعلوم (ع))، عباس ابراهیمی (عضو هیئت علمی دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی)، سیدمهدی ماجدی (مدیر سابق برنامه‌های فرهنگی و اجتماعی مرکز رسیدگی به امور مساجد تهران)

ناظر علمی خارج از مرکز:

میثم فرخی (دانشیار و عضو هیئت علمی گروه ارتباطات و مطالعات فرهنگی دانشکده رفاه)

ناظر علمی:

موسی بیات

گرافیک و صفحه‌آرایی:

سیده فاطمه ابوطالبی

ویراستار ادبی:

سیده مرضیه موسوی راد

واژه‌های کلیدی:

۱. مسجد
۲. تأمین مالی
۳. تأمین مالی غیردولتی
۴. سیاستگذاری مسجد
۵. کارکرد اجتماعی نهاد دین
۶. کارکرد اجتماعی نهاد مسجد

تاریخ شروع مطالعه:

۱۴۰۳/۰۸/۰۱

فهرست مطالب

چکیده.....	۶
خلاصه مدیریتی.....	۷
۱. مقدمه و بیان مسئله.....	۹
۲. انواع تأمین مالی غیردولتی مسجد.....	۱۱
۱-۲. کسب منفعت از املاک و رقبات مساجد.....	۱۱
۲-۲. کمک‌های مردمی.....	۱۹
۳-۲. ارائه خدمات.....	۲۲
۴-۲. ذکر یک نمونه جامع.....	۲۵
۳. جمع‌بندی و ارائه پیشنهادها.....	۲۸
۳-۱. «اصل مردمی بودن» و «اصل خودکفایی مالی» دو عنصر پایداری و موفقیت مساجد.....	۲۸
۳-۲. «جلب اعتماد اجتماعی» توسط مباشران مسجد، عامل اصلی اعتباریابی و تداوم حیات سازوکارهای تأمین مالی مردمی نهاد مسجد.....	۲۸
منابع و مآخذ.....	۳۰

فهرست جداول

جدول ۱. دسته‌بندی پاسخ مصاحبه‌شوندگان پیرامون اهمیت شیوه‌های تأمین مالی غیردولتی در مساجد.....	۱۱
جدول ۲. تعداد موقوفات کل کشور.....	۱۶
جدول ۳. بندهای مرتبط به فرهنگ‌سازی وقف در سند سیاست‌های اجرایی سازمان اوقاف و امور خیریه.....	۱۷
جدول ۴. محل هزینه یا فعالیت در امور خیریه در ایران.....	۲۱
جدول ۵. درگاه‌های مختلف فعالیت‌های خیر و داوطلبانه ایرانیان و میزان عضویت آنها.....	۲۲
جدول ۶. آخرین زمان کمک به دیگران.....	۲۲

فهرست شکل‌ها

شکل ۱. کیفیت مداخله دولت در امور مسجد از منظر امامین انقلاب.....	۱۰
شکل ۲. مسجد جامع اصفهان و بازار اطراف آن.....	۱۱
شکل ۳. محل استقرار مغازه‌های اطراف مسجد حضرت ولی عصر (عج).....	۱۲
شکل ۴. نمایی از مغازه‌های اطراف مسجد حضرت ولی عصر (عج).....	۱۲
شکل ۵. نمایی از درب ورودی مسجد حضرت باقر العلوم (ع) و محل استقرار مغازه‌ها.....	۱۲
شکل ۶. نمایی از بیرون مسجد فاطمیه (س) و خانه‌های متعلق به آن.....	۱۴
شکل ۷. سردر در مانگه خیریه شهدای مسجد آل محمد (ص).....	۱۵
شکل ۸. در مانگه شباه روزی مهر تهرانپارس؛ دیوار به دیوار مسجد محمد بن عبدالله (ص).....	۱۵
شکل ۹. توزیع بسته حمایتی برای خانواده‌های نیازمند در مسجد امیر المؤمنین (ع) شهرک شهید محلاتی.....	۲۰
شکل ۱۰. تصاویری از فعالیت‌های مدرسه حکمت مسجد علی بن ابی طالب (ع).....	۲۴
شکل ۱۱. نمایی از تابلوی ورودی مسجد النبی (ص).....	۲۶
شکل ۱۲. تابلوی موقوفات مسجد النبی (ص).....	۲۶
شکل ۱۳. نمایی از حوزه علمیه مسجد النبی (ص).....	۲۷
شکل ۱۴. تابلوی اسامی مساجدی که به طور کامل توسط مسجد النبی (ص) احداث شده‌اند.....	۲۷

کارکرد اجتماعی نهاد دین در ایران امروز (۶): تجربه کاوی مساجد موفق در زمینه تأمین مالی غیردولتی نهاد مسجد

چکیده

از چالش‌های سیاستگذاری مسجد در ایران، حدود مداخله دولت در امور آن است. گروهی به دلیل کاهش اقبال مردم به وقف یا ناتوانی آنها در اداره نهاد مسجد، گستره مداخله دولت را به تأمین مالی مساجد نیز تعمیم می‌دهند. در مقابل، عده‌ای با استناد به ضرورت استقلال نهاد دین، مخالف هرگونه مداخله دولت در امور مساجد هستند. گزارش حاضر می‌کوشد تا با تجربه کاوی مساجد موفق در زمینه تأمین مالی غیردولتی، ضمن ارائه الگوهای موفق در شرایط موجود، راهی میانه در پیش گرفته و امکان‌های مداخله دولت در زمینه تأمین مالی مساجد را به گونه‌ای صورت‌بندی کند که تأمین مالی غیردولتی رکن اصلی پاسخ‌گویی به نیازهای اقتصادی مساجد تلقی شده و در عین حال، دولت بتواند با اتخاذ تصمیمات سیاستی به‌جا، اولاً، چالش‌های مساجد را برطرف و ثانیاً، در جایگاه حمایتی خود سیاستگذاری کند. بدین منظور، تجارب ۲۶ مسجد شهر تهران در این زمینه بررسی شد. نتایج نشان می‌دهد که سه شیوه اصلی تأمین مالی غیردولتی مساجد عبارت‌اند از: کسب منفعت از املاک و رقبات مساجد، کمک‌های مردمی و ارائه خدمات. «چالش‌های اخذ شناسه ملی»، «وابستگی درآمد مسجد به عملکرد متولی یا سازمان اوقاف»، «اجرانشدن قوانین حامی مسجد» و «کم‌شدن استقبال مردمی به انجام نیکوکاری با واسطه» به‌عنوان اهم آسیب‌های تأمین مالی غیردولتی شناسایی شده‌اند؛ لذا «اصلاح فرایندهای اخذ شناسه ملی»، «الگوسازی از مساجد موفق با برنامه‌هایی مانند رویداد مساجد برتر تأمین مالی غیردولتی در روز جهانی مسجد»، «نظارت بر بند «ج» ماده (۷۵) قانون برنامه هفتم با موضوع تدوین طرح احیای موقوفات» و «عملیاتی‌سازی تبصره «۱» بند «ت» ماده (۷۶) قانون برنامه هفتم با موضوع ارائه خدمات دستگاه‌های اجرایی از طریق مساجد محلی» به‌عنوان پیشنهاد‌های قابل توجه، مطرح هستند.

بیان / شرح مسئله

مسئله تأمین مالی نهاد مسجد، یکی از زیربنایی‌ترین مسائل این نهاد و یکی از مقدمات ضروری ظهور و بروز کارکرد اجتماعی آن است. حفظ و نگهداری مساجد، مرهون تهیه منابع مالی پایدار و قابل اعتماد بوده، به نحوی که بدون تهیه این منابع، مساجد نمی‌توانند نقش‌های کارکردی خود را ایفا کنند.

برای بررسی مسئله تأمین مالی نهاد مسجد، ضروری است که این مسئله حداقل در تقاطع سه ضلع مسجد، دولت و جامعه دیده شود. بنابراین نحوه مداخله دولت در امر مسجد، یکی از محل‌های اختلاف بوده که تبعات سیاستگذارانه آن در موضوع تأمین مالی این نهاد، قابل ردیابی است. در این باره، عده‌ای با تکیه بر ضرورت اصل استقلال نهاد دین معتقدند که دولت نباید در زمینه رفع نیازهای مادی مسجد ورود کند؛ اما در مقابل، برخی صاحب‌نظران با استناد به دلایلی مانند تنوع و گستردگی امور مربوط به نهاد مسجد و ادعا بر ناتوانی مردم در مدیریت و تأمین نیازهای آن، موافق حضور و مدیریت مستقیم دولت به‌عنوان بازوی اجرایی حکومت، در امور مساجد هستند. در میان این دو نوع نگاه، دیدگاه سومی وجود دارد که رفع نیازهای مالی مساجد به‌وسیله مردم و درآمدهای خود آن را اصل دانسته، اما نوع خاصی از مداخله دولت را نیز ضروری می‌داند. در این نوع مداخله، نقش دولت در سیاستگذاری نهاد مسجد، تسهیلگر و حامی، رویکرد دولت حمایتی و اقتضایی و سطح مداخله آن در سطح سیاستگذاری کلان و سطح بسترسازی، پشتیبانی و برنامه‌ریزی است. به همین منظور، گزارش حاضر به بررسی «تجربه مساجد موفق در زمینه تأمین مالی غیردولتی نهاد مسجد» پرداخته تا ضمن بررسی الگو(ها)ی تأمین مالی مطلوب غیردولتی این نهاد، حدود و ثغور ایفای نقش هر کدام از دو نهاد دولت و مردم را در تأمین مالی مسجد تعیین کرده و به اقتضائات سیاستی و تقنینی آن بپردازد.

نقطه‌نظر / یافته‌های کلیدی

پس از بررسی‌های میدانی صورت گرفته از ۲۶ مسجد منتخب شهر تهران و مصاحبه‌های نیمه‌ساختارمند با امامان جماعت و مسئولین این مساجد، روش‌های تأمین مالی غیردولتی این مساجد استخراج شد که عبارتند از:

۱. کسب منفعت از املاک و رقبات مساجد (گونه‌های مختلفی از جمله مغازه، املاک مسکونی و مراکز درمانی را در بر می‌گیرد)،
 ۲. کمک‌های مردمی (شامل هدایا و نذورات)،
 ۳. ارائه خدمات (از جمله تأسیس مراکز آموزشی و فرهنگی و برگزاری سفرهای زیارتی).
- مهم‌ترین چالش‌های تأمین مالی غیردولتی مساجد نیز عبارتند از:
۱. نداشتن شناسه ملی و مشکلات افتتاح حساب و دریافت دستگاه کارت‌خوان،
 ۲. وابستگی درآمد مسجد به عملکرد متولی یا سازمان اوقاف و امور خیریه،
 ۳. تصور نادرست عمومی درباره بهره‌مندی از موقوفات و عدم اهتمام به پرداخت عادلانه حقوق موقوفات (و کم‌شدن نرخ اجاره‌بهای رقبات مساجد)،
 ۴. کم‌شدن استقبال مردم به انجام امور خیریه از طریق واسطه‌های نهادی (اعم از دولتی و غیردولتی) و همچنین رشد هم‌زمان درگاه‌های دریافت کمک‌های مردمی در کنار مسجد از جمله سمن‌ها، مؤسسات خیریه و چهره‌ها (سلبریتی‌ها).

پیشنهاد راهکارهای تقنینی، نظارتی یا سیاستی

در پایان به ارائه نتایجی از تجربه‌کاوی مساجد موفق در زمینه تأمین مالی نهاد مسجد و پیشنهادهایی برای فعال‌سازی هر چه بیشتر این ظرفیت‌ها پرداخته خواهد شد:

۱. «اصل مردمی بودن» و «اصل خودکفایی مالی» دو عنصر پایداری و موفقیت مساجد

برایند آنچه که در گزارش بدان پرداخته خواهد شد، نشان می‌دهد که آن چیزی که عامل موفقیت و اثرگذاری مساجد باشد، به گونه‌ای که کارکردهای فرهنگی و اجتماعی آن به چشم آمده و محقق شوند، در مرتبه اول اصل «مردمی بودن نهاد مسجد» و در مرتبه دوم «خودکفایی مالی» مساجد بوده است. یکی از مهم‌ترین نکات مورد تأکید کارگزاران مساجد، ضرورت حفظ استقلال آنان به ویژه در برابر دخالت‌های سازمانی و حاکمیتی در مدیریت مساجد بوده است. اضافه آنکه قریب به اکثر مساجد مورد بررسی، نه تنها در زمینه تأمین مالی به مردم تکیه داشتند، بلکه در برنامه‌های فرهنگی و اجتماعی خود نیز از ظرفیت مردمی بهره می‌گرفتند. بنابراین «مردمی بودن» و «استقلال مالی» را باید به عنوان دورکن اصلی تحقق کارکرد اجتماعی مسجد و محوریت یافتن آن در جامعه دانست.

۲. «جلب اعتماد اجتماعی» توسط مباشران مسجد، عامل اصلی جلب اعتبار و تداوم حیات سازوکارهای تأمین مالی مردمی

نهاد مسجد

اصلی‌ترین عامل مؤثر بر تأمین مالی غیردولتی مساجد، اعتبار مسجد و جلب اعتماد اجتماعی توسط مباشران مسجد است. این اعتبار - که می‌تواند برگرفته از سابقه تاریخی مسجد، شخصیت امام‌جماعت یا ناشی از برنامه‌ها و خدمات آن به اهالی محله باشد - ضمن افزایش کمک‌های مردمی و همچنین جلب توجه واقفان و خیران، می‌تواند در تقویت پیوند سه ضلع حاکمیت، نهاد مسجد و نهاد مردم و در یک کلام تقویت نقش حلقه میانی مسجد مؤثر باشد. از این رو، خدمات‌رسانی مسجد از میان سه شیوه تأمین مالی دیگر، نقش مؤثرتری را به طور کلی در جلب اعتماد اجتماعی و در نتیجه جذب منابع ایفا می‌کند.

بنابراین پیشنهادهای ذیل ارائه می‌شود:

۱. اصلاح فرایندهای اخذ شناسه ملی؛

۲. نظارت بر بند «ج» ماده (۷۵) قانون برنامه هفتم پیشرفت با موضوع تدوین طرح احیا و فعال‌سازی موقوفات (و بهره‌مند شدن موقوفات مساجد از اجرایی شدن برنامه‌های مولدسازی موقوفات)؛

۳. عملیاتی‌سازی تبصره «۱» بند «ت» ماده (۷۶) قانون برنامه هفتم پیشرفت با موضوع ارائه خدمات دستگاه‌های اجرایی از طریق مساجد محلات؛

۴. الگوسازی از مساجد موفق با برنامه‌هایی مانند رویداد مساجد برتر تأمین مالی غیردولتی در روز جهانی مسجد توسط سازمان اوقاف و امور خیریه با همکاری سازمان تبلیغات و مرکز رسیدگی به امور مساجد.

۱. مقدمه و بیان مسئله

با نگاهی گذرا به تاریخ تمدن اسلامی تا پیروزی انقلاب اسلامی ایران مشخص می‌شود که نهاد مسجد، کالبد و سازو کاری با کارکردهای مختلف در عرصه‌های اجتماعی جوامع مسلمین، اعم از تقویت ارزش‌های معنوی، حفظ هویت دینی و همچنین رشد هم‌بستگی و یکپارچگی اجتماعی و بسیج نیروهای جامعه داشته است [۱]. این نقش غیر قابل اغماض، به‌درستی پس از انقلاب اسلامی نیز انتظارات از مسجد را به گونه‌ای شکل داد که از آن به‌عنوان مکانی برای ایفای نقش در مسیر گسترش فعالیت‌های علمی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در نظام اسلامی یاد می‌شود [۲]؛ اما به اعتقاد بسیاری از صاحب‌نظران حوزه دین، امروز پس از گذشت بیش از چهار دهه از انقلاب اسلامی و شکل‌گیری نهادهای مختلف ناظر به مسجد، در حالی که بالغ بر ۸۵ هزار مسجد در کشور وجود دارد، به‌دلایلی مانند فقدان برنامه‌های راهبردی مشخص و نیز تعدد مراکز تصمیم‌گیری، قدرت اثرگذاری و جایگاه مسجد پایین‌تر از حد انتظار اولیه است [۲] و [۳]. یکی از مقدمات ضروری و شروط لازم تحقق کارکرد اجتماعی مسجد، مسئله تأمین مالی آن است؛ چرا که بدون تأمین پایدار منابع مالی، مساجد نمی‌توانند نقش‌های خود را به‌خوبی ایفا کنند. به اعتقاد برخی، تشدید وابستگی منابع مالی این پایگاه مقدس و مردمی، به کمک‌های دولتی و مداخله مستقیم دولت در امور آن، زمینه روی گردانی و کاهش استقبال مردم به مشارکت در مدیریت و تأمین مالی این نهاد را در بلندمدت نتیجه داده است. طبق این نظر، کسانی که به آبادانی مسجد می‌پردازند، مردم هستند و دولت نباید هیچ‌گونه دخالتی در این امر داشته باشد. این گروه معتقدند که دولت (به معنای عام آن) به جای کمک مالی به مسجد، باید زیرساخت‌های اقتصادی را اصلاح کرده و وضعیت اقتصادی مردم را بهبود ببخشد. مردم نیز به تناسب بهبود وضعیت مالی و عشق و علاقه‌ای که به دین دارند، مساجد را آباد می‌کنند [۴].

در مقابل، برخی از صاحب‌نظران بر این باورند که امور مربوط به نهاد مسجد به‌ویژه در جهان جدید، به‌حدی متنوع و گسترده است که مردم ناتوان از مدیریت و رفع کامل آنها هستند. در نتیجه، حضور و مدیریت مستقیم دولت در امور مساجد را ضروری می‌دانند. به بیان دیگر، به عقیده این دسته، مسجدسازی یا هرگونه ارائه خدمات دولتی به مسجد مصادیق مصالح عامه و خدمات عمومی تلقی می‌شود و طبیعی است که دولت همچون راه‌سازی، بیمارستان‌سازی، خدمات بهداشت عمومی و غیره موظف به انجام آن است [۳]. دیدگاه سومی نیز وجود دارد که رفع نیازهای مالی و خودکفایی مساجد با محوریت مردم را اصل دانسته و در عین حال نوع خاصی از مداخله دولت را ضروری می‌داند. تمرکز این دیدگاه بر تعیین حدود و مختصات مداخله دولت در امور مسجد است. رویکرد سوم سیاستی که مدعی ابتنا بر نوع نگاه امامین انقلاب به نهاد مسجد است، نقش دولت در سیاستگذاری نهاد مسجد، «تسهیلگر»^۱ و «حامی»^۲ و رویکرد دولت در آن «حمایتی»^۳ و «اقتضایی»^۴ و سطح مداخله آن در سطح «سیاستگذاری کلان»^۵ و سطح «بستر ساز، پشتیبانی و برنامه‌ریزی»^۶ می‌داند [۲].

۱. نقش «تسهیلگر» مستلزم ترویج غیر مستقیم فعالیت‌های فرهنگی از طریق گسترش مشوق‌ها و انگیزه‌های مالیاتی برای نهادهای مشارکتی و خیران است. به عبارت دیگر، دولت شرایطی را برای کمک به تولید و مصرف فرهنگی فراهم می‌آورد [۲].

۲. اگر دولت در سیاست فرهنگی به صورت حامی عمل کند، از طریق آنچه اصل استقلال نامیده می‌شود، از فرهنگ و هنر حمایت می‌کند. در این مدل، دولت منابع مالی‌ای به فرهنگ و هنر اختصاص می‌دهد، اما عموماً شوراهای هنری تصمیم‌می‌گیرند که چه سازمان‌ها و افرادی باید از این حمایت برخوردار باشند. حتی اگر اعضای یک شورای هنری توسط دولت تعیین شده باشند، معمولاً هدف این است که تصمیم‌گیری‌ها بر اساس ارزیابی‌های مستقل انجام شوند. شوراهای هنری مستقل در مورد عملکرد و تصمیمات خود در مقابل ارزیابی‌های کیفی هنرمندان حرفه‌ای و روش‌های تخصصی مسئول هستند [۲].

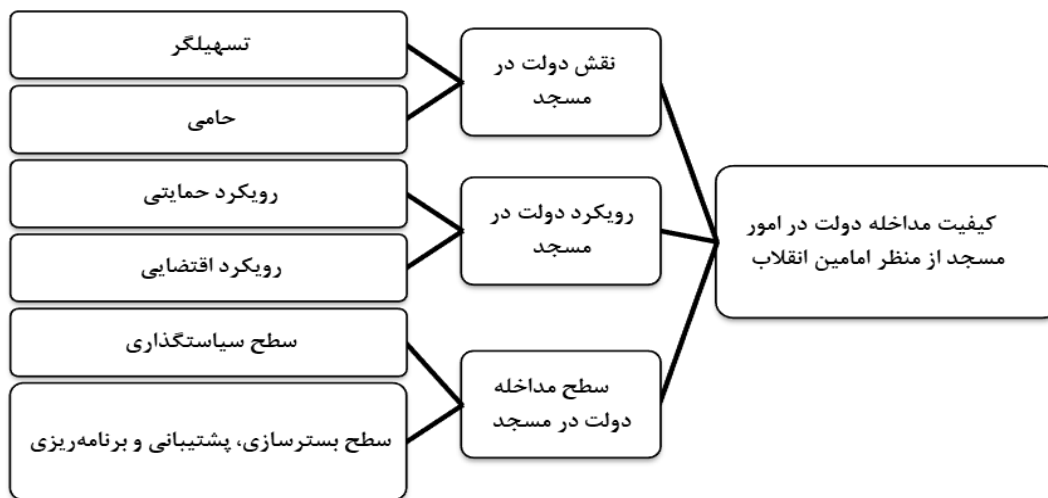
۳. در رویکرد حمایتی دولت تنها وظیفه پشتیبانی و حمایت از امور فرهنگی را بر عهده دارد. بنابراین، دخالت در این امور - به معنای انجام و مدیریت فعالیت‌های آن - در این رویکرد کاملاً منتفی است. ایده اصلی این رویکرد آن است که نهادهای فرهنگی دارای هویت دینی مستقل هستند و اقدامات دولت نباید به گونه‌ای باشد که این هویت خدشه‌دار شود و به این دلیل، ضروری است تا ساختار وظایف و مسئولیت‌های دولت در ارتباط با این امور کاملاً تعریف شده و تمام حساسیت‌ها و مرزهای منطقی رعایت شود [۲].

۴. در رویکرد اقتضایی، میزان دخالت و ورود دولت در امور فرهنگی بستگی به شرایط دارد. در چنین رویکردی ایده اصلی آن است که نمی‌توان و نباید دخالت حکومت و دولت را در تمام امور فرهنگی تصور کرد؛ زیرا نه ضرورت این کار وجود دارد و نه امکان آن. در رویکرد اقتضایی یا موقعیتی، اگرچه هنوز دولت در خدمت فرهنگ است، ولی تنها در اموری دخالت می‌کند که به دلایل متعدد بدون متصدی مانده‌اند [۲].

۵. در این سطح، دولت در فرایند سازمان‌دهی بخش‌های مختلف مرتبط با امور فرهنگی جامعه نسبت به اتخاذ سیاست‌ها و خط‌مشی‌های معین اقدام می‌کند. نقش دولت نظارت و سیاستگذاری در عرصه فرهنگی است بدون آنکه حمایت یا اقدام معینی را در این زمینه دنبال کند. در نتیجه، به میزانی از منابع اقتصادی نیاز است که تأمین‌کننده ارائه این گونه خدمات باشد [۲].

۶. در سطح بستر سازی، دولت علاوه بر سیاستگذاری، نسبت به برنامه‌ریزی و ارائه انواع پشتیبانی‌های سخت‌افزاری و نرم‌افزاری اقدام می‌کند. بستر سازی و برنامه‌ریزی دولت عمدتاً معطوف به ارائه حمایت‌های مختلف مادی و غیر از آن در ارتباط با منابع مورد نیاز و پشتیبانی نرم‌افزاری است [۲].

شکل ۱. کیفیت مداخله دولت در امور مسجد از منظر امامین انقلاب [۲]

بر این اساس دولت نباید به‌طور مستقل در امور اجرایی مساجد ورود کند، بلکه در سطحی کلان‌تر، وظیفه هدایت و پشتیبانی این نهاد را برعهده دارد.

امروزه به دلایل مختلفی از جمله تغییر الگوهای مرجع در جامعه، جدایی نهادهایی مانند نهاد قضا و تعلیم و تربیت از مسجد طی فرایند پیچیده شدن تشکیلات حکمرانی، گذار از مناسک و آیین‌های دینداری اولیه به مناسک و آیین‌های ثانویه و از همه مهم‌تر، چیره‌شدن انگاره آسیب‌زای «دولت خادم - ملت مخدوم» بر برخی از شئون حیاتی مسجد، سازوکارهای تأمین مالی غیردولتی و سنتی نهاد مسجد تضعیف شده است [۳]. از این رو، تجربه کاوی مساجد موفق در زمینه تأمین مالی غیردولتی نهاد مسجد در ایران امروز ضرورت می‌یابد تا چگونگی ادامه حیات این سازوکارها بررسی شده و نشان داده شود که چگونه در شرایط موجود، موفقیت مساجد در زمینه تأمین مالی غیردولتی میسر است. به همین منظور، گزارش حاضر به بررسی «تجربه مساجد موفق در زمینه تأمین مالی غیردولتی نهاد مسجد» پرداخته تا ضمن بررسی الگو(ها)ی تأمین مالی مطلوب غیردولتی این نهاد، حدود و ثغور ایفای نقش هر کدام از دو نهاد دولت و مردم را در تأمین مالی مسجد تعیین کند و به اقتضائات سیاستی و تقنینی آن بپردازد. جامعه آماری گزارش حاضر، شامل کلیه مساجد شهر تهران است که پس از بررسی‌ها و مشورت با مطلعین و نخبگان، تعداد ۲۶ مسجد از باب نمونه انتخاب شده‌اند. سپس، با امامان جماعت، اعضای هیئت‌امنا و فعالان این مساجد مصاحبه شد. بعد از استخراج تجربیات آنها، انواع تأمین مالی غیردولتی مساجد مورد مصاحبه صورت‌بندی شد که همان بخش اول گزارش است. در این بخش پس از توضیح هر روش تأمین مالی، بخشی تحت عنوان «ظرفیت‌ها و چالش‌ها» وجود دارد که دربرگیرنده نکات مورد تأکید و پر تکرار در مصاحبه‌ها، نقاط قوت یا ضعف هر روش و همچنین چالش‌ها و آسیب‌هایی است که کارگزاران مساجد در هر نوع تأمین مالی با آن مواجه شده‌اند. در پایان نیز بر پایه ظرفیت‌ها و چالش‌ها، پیشنهادهایی ارائه شد. گفتنی است که در تمامی مراحل، به جهت تأمین اعتبار یافته‌ها، نظرات خبرگان سیاستگذاری حوزه مسجد راهنمای نگارش این گزارش بوده‌اند.

۱. فهرست مساجد مورد بررسی بدین شرح است: مسجد قائم (عج) (شهرک چشمه)، مسجد باقرالعلوم (ع) (خیابان سازمان آب)، مسجد محمدبن عبدالله (ص) (فلکه چهارم تهرانپارس)، مسجد صاحب‌الزمان (عج) (بلوار معلم شهرک صاحب‌الزمان)، مسجد امام حسن مجتبی (ع) (شهرک شهید بروجردی)، مسجد امام رضا (ع) (بزرگراه اشرافی اصفهانی)، مسجد فاطمه‌الزهرا (س) (میدان شاهد)، مسجد صفا (خیابان شهید مدنی)، مسجد فاطمیه (س) (افسریه شمالی)، مسجد ریحان (خیابان جهان‌آرا)، مسجدالنبی (ص) (میدان عدل پونک جنوبی)، مسجد امام حسن مجتبی (ع) (شهران شمالی)، مسجد امام حسن (ع) (مشیریه)، مسجد امام حسن (ع) (خیابان شریعتی)، مسجد امام جعفر صادق (ع) (اختیاریه شمالی)، مسجد جامع افسر به (۱۵ متری اول افسر به)، مسجد امیرالمؤمنین (ع) (شهرک شهید محلاتی)، مسجد المهدی (عج) (خیابان نبرد شمالی)، مسجد امام حسین (ع) (خیابان مولوی)، مسجد سیدالسادین (ع) (خیابان استخر)، مسجد فاطمه‌الزهرا (س) (شهرک شهید خرازی)، مسجد خاتم‌الاولیا (ص) (خیابان دماوند)، مسجدالنبی (ص) (خیابان امیرآباد)، مسجد حضرت ابوالفضل (ع) (شهرک سماء)، مسجدالنبی (ص) (شهرک قدس غرب)، مسجد حضرت ولیعصر (عج) (شهرک محلاتی).

۲. انواع تأمین مالی غیردولتی مسجد

به‌طور کلی سه شیوه اصلی تأمین مالی غیردولتی را می‌توان در مساجد مورد مصاحبه یافت که عبارت‌اند از: کسب منفعت از املاک و رقبات مساجد، کمک‌های مردمی و ارائه خدمات.

جدول ۱. دسته‌بندی پاسخ مصاحبه‌شوندگان پیرامون اهمیت شیوه‌های تأمین مالی غیردولتی در مساجد

رتبه‌بندی بهترین شیوه تأمین مالی غیردولتی از نظر مصاحبه‌شوندگان	تعداد مساجدی که از این شیوه بهره‌مند می‌شوند (از میان ۲۶ مورد)	شیوه تأمین مالی غیردولتی	
۱	۲۱	مغازه و فروشگاه	کسب منفعت از املاک و رقبات مساجد
	۴	ساختمان	
	۲	درمانگاه	
۲	۲۳	کمک‌های مردمی	
۳	۳	ارائه خدمات	

مأخذ: نگارندگان.

همان‌گونه که در جدول (۱) مشاهده می‌شود، کسب منفعت از املاک و رقبات مساجد و کمک‌های مردمی فراگیرترین شیوه تأمین مالی غیردولتی مساجد به حساب می‌آیند که به اذعان کارگزاران مساجد، به‌طور میانگین حدود ۷۰ درصد از هزینه‌های مساجد را پوشش می‌دهند. در ادامه پیرامون هر کدام از این روش‌ها به‌صورت مفصل‌تر شرح داده خواهد شد.

۲-۱. کسب منفعت از املاک و رقبات مساجد

بعضی از مساجد، املاکی دارند که می‌توانند از آنها درآمدزایی کرده و عواید را صرف نگهداری مسجد یا اجرای فعالیت‌های گوناگون کنند. براساس بررسی‌ها، امورات بیشتر مساجد با اجاره‌داری این املاک تأمین مالی می‌شود. این شیوه از درآمدزایی از دیرباز رایج بوده و یکی از پایدارترین روش‌های تأمین مالی به حساب می‌آید، به‌نحوی که بازتاب آن در معماری سنتی ایرانی - اسلامی شهرها نیز دیده می‌شود [۵].

شکل ۲. مسجد جامع اصفهان و بازار اطراف آن

۱. رقبات: شامل اموال غیرمنقولی است که متعلق به موقوفه هستند [۷] (مانند صحن و حیات مسجد). به آن دسته از رقبات مساجد که درآمدزا هستند، رقبات منفعتی گفته می‌شود (همانند مغازه یا زمین زراعی). برخی از آنها خودشان وقف بوده و متولی آنها مسجد یا کارگزاران مسجد است و برخی دیگر به تملک مسجد درآمددهند (ساخته یا خریداری شده‌اند). این دسته از رقبات را «مستغلات» می‌نامند.

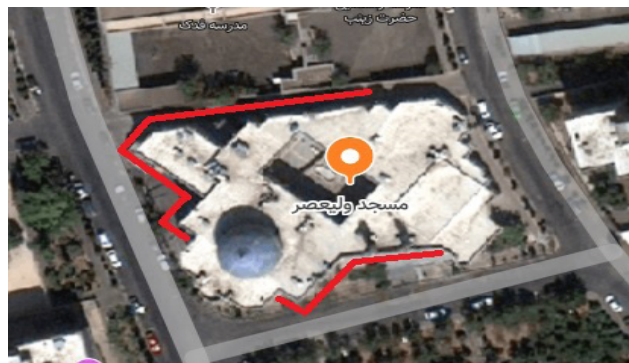
گونه‌های مختلفی از املاک و رقبات مساجد را می‌توان برشمرد [۶] که عبارت‌اند از:

۱-۲. مغازه و فروشگاه

مرسوم‌ترین گونه رقبات مساجد، مغازه‌ها یا ساختمان‌های تجاری هستند. برای نمونه می‌توان به مسجد حضرت ولی عصر (عج) واقع در شهرک شهید محلاتی^۱ شهر تهران اشاره کرد. امام جماعت مسجد حضرت ولی عصر (عج) در این باره بیان داشت:

«مسجد ما بالغ بر ۱۵ باب مغازه دارد که از قبل درآمدهای آن توانسته‌ایم علاوه بر تأمین هزینه‌های جاری، تعمیرات و نگهداری مسجد و تجهیزات آن، مجموعه‌هایی مثل سالن ورزشی، مجتمع آموزشی، سالن اجتماعات و کتابخانه عمومی مسجد را دایر و اداره کنیم.»

شکل ۳. محل استقرار مغازه‌های اطراف مسجد حضرت ولی عصر (عج)

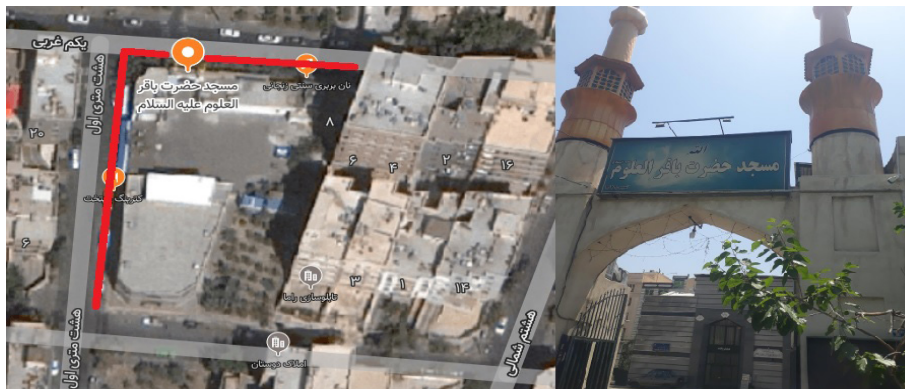

شکل ۴. نمایی از مغازه‌های اطراف مسجد حضرت ولی عصر (عج)

مسجد باقر العلوم (ع)، واقع در خیابان سازمان آب^۲ شهر تهران، از نمونه‌های موفق دیگری است که درآمد حاصل از اجاره ۷ باب مغازه این مسجد، اصلی‌ترین راه کسب درآمد و تأمین مالی فعالیت‌های آن محسوب می‌شود.

شکل ۵. نمایی از درب ورودی مسجد حضرت باقر العلوم (ع) (تصویر سمت راست) و محل استقرار مغازه‌ها (تصویر سمت چپ)

۱. واقع در منطقه ۱ شهرداری تهران.
۲. واقع در ناحیه ۴ منطقه ۵ شهرداری تهران.

در مواردی، درآمد مغازه‌های مساجد لزوماً از راه اجاره‌داری حاصل نمی‌شود. مواردی وجود دارد که خود اهالی مسجد اقدام به راه‌اندازی مغازه و درآمدزایی از آن به جهت رفع نیاز اقتصادی مسجد کرده‌اند. برای نمونه مسئول مالی مسجد صاحب‌الزمان (عج) در این باره بیان داشت: «ساختمان خرابه‌ای متعلق به مسجد ما بود که نیاز به تعمیر داشت. به یاری کمک‌های مردمی و بعضاً قرض‌هایی که از اهالی محله و مسجد داشتیم، آن را مرمت کردیم و فروشگاه مواد غذایی‌ایی در آن راه‌اندازی شد. در ابتدا مغازه را خود بچه‌های مسجد می‌گرداندند تا حساب‌ها را تسویه کنیم. کار که جلوتر رفت و رونق گرفت، چند نفر در فروشگاه مشغول به کار شدند و کارمند آن شدند و از آن زمان، وقتی که فروشگاه به سوددهی رسید، درآمد آن صرف برنامه‌های فرهنگی مسجد می‌گردد».

براساس بررسی‌های انجام‌شده، فروشگاه‌های مساجد در زمینه و جنبه‌های مختلفی مانند محصولات ارائه‌شده در آنها، بسیار متنوع هستند و از نانوائی و مواد غذایی تا فروشگاه‌های محصولات فرهنگی را دربر می‌گیرند. این تنوع در صورتی که با شئون فقهی و اخلاقی مسجد مغایرت نداشته باشند، به شهرت مسجد و محوریت آن کمک خواهد کرد. اگرچه طبیعتاً عرضه محصولات فرهنگی و مذهبی در این فروشگاه‌ها با سنخیت مسجد که ذاتاً نهادی دینی و فرهنگی است، بیشترین تناسب را دارد و ضمن کمک به رونق و بهبود چرخه اقتصاد فرهنگ و البته تأمین مالی نهاد مسجد، ارزش‌ها و آموزه‌های فرهنگی و دینی را ترویج می‌دهند، اما به اعتقاد بسیاری از فعالین این حوزه، درآمد فروشگاه‌های محصولات فرهنگی نسبت به سایر صنایع تجاری کمتر بوده و همین امر یکی از مهم‌ترین دلایل روی آوردن و تمایل به دایر کردن فروشگاه‌های عرضه‌کننده محصولات بی‌ارتباط با حوزه فرهنگی است [۷]. شایان ذکر است که براساس آمارهای موجود، سهم هزینه‌های فرهنگی از سبد خانوار در حال کاهش است [۸]. توضیح آنکه؛ مجموع هزینه‌کرد فرهنگی خانوار طی هفت سال گذشته از نظر اسمی همواره روند صعودی داشته است. به‌گونه‌ای که در سال ۱۳۹۶ این رقم معادل ۸۷ همت بوده که در سال ۱۴۰۲ با رشد چشمگیری نسبت به سال قبل، ۴۱۰ هزار میلیارد تومان است. حال آنکه سهم هزینه‌کرد فرهنگی از مجموع هزینه‌های خانوار به استثنای سال ۱۴۰۰ همواره روند نزولی داشته و در سال ۱۴۰۲ با ۰.۴۸ کاهش نسبت به سال قبل، به ۷.۸۵ درصد رسیده است. این کاهش سهم مصرف فرهنگی از مجموع مصارف خانوار بدین معناست که ارزش واقعی هزینه‌کرد فرهنگی خانوارهای ایرانی در سال‌های اخیر با روندی نزولی مواجه بوده که نشان‌دهنده یک تغییر عمیق در الگوهای مصرف و ارزش‌گذاری فرهنگی در جامعه است. طی سال‌های اخیر، به‌ویژه در مواجهه با چالش‌های اقتصادی و تورم مزمن، خانوارها ناگزیر به بازنگری در اولویت‌های هزینه‌کرد خود شده‌اند و کالاهای فرهنگی در اولویت هزینه‌های خانوار قرار ندارند و جای خود را به سایر هزینه‌های ضروری خانوار داده‌اند [۹].

۲-۱-۲. املاک مسکونی

گونه‌ای از رقبات مساجد مسکونی بوده و شامل آپارتمان‌ها، خانه‌های ویلایی و خانه‌های باغی می‌شوند. برای نمونه مسجد فاطمیه (س)، واقع در خیابان افسریه شمالی، از جمله مساجدی است که املاک مسکونی قابل توجهی دارد و مباحثان این مسجد بخش زیادی از نیازهای اقتصادی مسجد و فعالیت‌های آن را از طریق اجاره این املاک تهیه می‌کنند. امام جماعت مسجد فاطمیه (س) در این زمینه بیان داشت:

«اجاره آپارتمان متعلق به مسجد نزدیک به ۶۰٪ از هزینه‌های مالی مسجد را پوشش می‌دهد که عمده این درآمدها صرف برنامه‌های فرهنگی و اجتماعی مسجد می‌شود و به‌نوعی می‌توان گفت که این درآمدها، برای فعالین مسجد، به جهت انجام فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی بسط ید ایجاد کرده است».

۱. خیابان افسریه شمالی یکی از محله‌های نسبتاً قدیمی جنوب شرق تهران است که عمده مساحت آن در محدوده منطقه ۱۵ شهرداری تهران قرار دارد.

شکل ۶. نمایی از بیرون مسجد فاطمیه (س) و خانه‌های متعلق به آن

۳-۱-۲. مراکز درمانی و بهداشتی

بعضی از رقبات پیرامونی مساجد به مراکز درمانی و بهداشتی و امور مربوط به حوزه بهداشت و درمان اختصاص یافته است. فعالین برخی از مساجد مورد مطالعه، به روش‌های مختلف (مانند اجاره رقبات مسجد به این مراکز و یا دایر کردن آنها به صورت مستقیم) توانسته‌اند که به وسیله درمانگاه‌های عمومی یا تخصصی (شامل بخش‌های پزشکی عمومی، دندان پزشکی، توان بخشی و سایر خدمات بهداشتی) و مراکز مشاوره‌ای (مانند مشاوره خانواده و روان شناسی)، در کنار خدمت‌رسانی به عموم مردم، بخش مهمی از مخارج مالی مسجد را تأمین کنند. به گفته فعالین مساجد، این گونه از فعالیت‌ها، آثار ویژه‌ای بر توان و فعالیت مساجد داشته است. برای نمونه، استفاده از ظرفیت این مساجد برای امور درمانی و بهداشتی که در حیطه خدمات اجتماعی به معنای خاص آن است، هم در محوریت بخشیدن به مسجد در محلات اثرگذار بوده و هم باعث شده که اهالی محله، نوعی از پیوند را بین خود و این نماد دین و دینداری در محله (یعنی نهاد مسجد) برقرار دانسته و نهاد دین را در هم تنیده با مسائل دنیوی و مادی خود بدانند و از این طریق بینش مثبت‌تری به دین و دینداری داشته باشند. همچنین این گونه از رقبات در جذب کمک‌های مالی از سوی افراد خیر یا سازمان‌های خیریه نیز تأثیر بسزایی داشته‌اند. توضیح آنکه؛ به اذعان فعالان مساجد، وقتی که خیرین در عمل می‌بینند که نهاد مسجد از ظرفیت خود برای کاستن آلام محسوس اهالی محله استفاده می‌کند، تمایل و رغبت آنها برای تقویت این فعالیت‌ها بیشتر شده و کمک‌های بیشتری به مسجد می‌کنند [۷].

برای مثال، مرکز درمانی مسجد آل محمد (ص)^۱ را می‌توان نمونه‌ای موفق در این زمینه دانست که با تأسیس یک درمانگاه با نام «درمانگاه خیریه شهدای مسجد آل محمد (ص)» از سال ۱۳۷۶ به ساکنان شرق تهران خدمت‌رسانی می‌کند.^۲ این درمانگاه خیریه شامل بخش‌های مختلف درمانی از جمله پیرابالینی (آزمایشگاه، رادیولوژی، دندانپزشکی، پژوهش‌نگاری،^۳ بینایی‌سنجی، طب سنتی) و درمانگاه‌های تخصصی و فوق تخصصی بوده و در چهار طبقه دایر شده است [۷].

۱. واقع در منطقه ۸ شهرداری تهران، میدان رسالت، خیابان فرجام شرقی.

۲. وب‌گاه درمانگاه: <https://alemohammadclinic.ir>.

۳. معادل فارسی واژه بیگانه Echocardiography (اکوکاردیوگرافی) است.

شکل ۷. سردر در مانگاه خیر به شهدای مسجد آل محمد (ص)

مثال موفق دیگر در این زمینه، مربوط به در مانگاه شبانه‌روزی مهر تهرانپارس است که به مسجد محمد بن عبدالله (ص)^۱ آن محله تعلق دارد. این در مانگاه نیز خدماتی مختلف درمانی از جمله؛ واکسیناسیون، آزمایشگاه، متخصص اطفال، متخصص ارتوپدی، متخصص مغز و اعصاب، جراحی عمومی، متخصص اعصاب و روان و تزریقات و پانسمان ارائه می‌دهد [۷]. امام جماعت مسجد محمد بن عبدالله (ص) در این زمینه بیان می‌دارد: «مردم محله می‌دانند که در مانگاه متعلق به مسجد است و همین امر در وجهه مسجد در محله بسیار تأثیر گذار بوده است. [اضافه آنکه] حدود ۷۰ درصد از هزینه‌های مسجد از اجاره‌داری در مانگاه تأمین می‌شود».

شکل ۸. در مانگاه شبانه‌روزی مهر تهرانپارس؛ دیوار به دیوار مسجد محمد بن عبدالله (ص)

۴-۱-۲. ظرفیت‌ها و چالش‌ها

الف) نقش حیاتی وقف

دارا بودن رقبات منفعتی شرط اصلی بهره‌مندی از شیوه تأمین مالی مبتنی بر وقف است. به گواه تاریخ، وقف با فراهم ساختن ملزومات اولیه این روش (اعم از عرصه، عین، تجهیزات ساختمانی و غیره) جایگاه ویژه‌ای در استقلال مالی نهاد مسجد، از جمله در نقاط مختلف ایران ایفا کرده، به گونه‌ای که همواره مسجد یکی از محل‌ها و جهات اصلی برای وقف بوده است [۱۰] و [۱۱] و واقفان برای حفظ و ماندگاری مساجد، موقوفات و رقباتی را برای آنها اختصاص می‌دادند. جهت استفاده از موقوفات در وقف‌نامه‌ها به گونه‌ای تنظیم می‌شد که تعمیر و نگهداری نهاد مسجد در اولویت قرار داشته باشد و در مرتبه بعد، فعالیت در این اماکن طوری پیش‌بینی و برنامه‌ریزی می‌شد که حق التولیه، سهم امام جماعت و سایر کارگزاران مسجد، به صورت شفاف و معین از این موقوفات تأمین شود [۱۲]. براساس آخرین داده‌های به دست آمده، مطابق با جدول (۲)، اگرچه تعداد موقوفات به طور کلی بیشتر شده، اما سرعت رشد سالیانه وقف در کشور از سال ۱۳۹۵ شیبی نزولی داشته است [۱۳].

۱. واقع در منطقه ۴ شهرداری تهران، فلکه چهارم تهرانپارس، خیابان وفادار شرقی، خیابان مظفری.

جدول ۲. تعداد موقوفات کل کشور [۱۳]

سال	تعداد موقوفه	درصد رشد سالیانه
۱۳۸۱	۱۰۳,۰۳۵	-
۱۳۸۵	۱۱۸,۳۷۰	-
۱۳۹۰	۱۳۴,۷۱۱	-
۱۳۹۵	۱۸۹,۸۰۴	-
۱۳۹۶	۱۹۵,۰۱۵	۲,۷۵
۱۳۹۷	۱۹۶,۹۸۰	۱,۰۱
۱۳۹۸	۲۰۳,۱۸۹	۳,۱۵
۱۳۹۹	۲۰۶,۲۵۸	۱,۵۱
۱۴۰۰	۲۰۹,۳۴۵	۱,۵۰
۱۴۰۱	۲۱۱,۸۸۲	۱,۲۱

در بازه سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۵ موقوفات بیش از ۴۰٪ رشد داشته‌اند، در حالی که رشد موقوفات سال ۱۴۰۰ نسبت به سال ۱۳۹۵ تنها ۱۰,۳٪ بوده است. با وجود این، براساس شواهد متعدد، نهاد وقف همچنان از پایه‌های اصلی و شاید اصلی‌ترین منبع تأمین مالی نهاد مساجد به شمار می‌رود [۱۰].

پیوند وقف و مسجد در اسناد بالادستی نیز مورد توجه قرار گرفته است. برای مثال در بند «ج» ماده (۷۵) قانون برنامه هفتم پیشرفت، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (سازمان اوقاف و امور خیریه) مکلف شده است که با همکاری سازمان صداوسیما جمهوری اسلامی ایران و سازمان تبلیغات اسلامی، طرح احیا و فعال‌سازی موقوفات را جهت حمایت و تقویت فعالیت‌های قرآنی، هیئت‌ها، مساجد و بقاع متبرکه، با توجه به نیت واقفان تا پایان سال اول برنامه تهیه کرده و به تصویب هیئت‌وزیران برساند. گفتنی است که سند سیاست‌های اجرایی سازمان اوقاف و امور خیریه (ابلاغی ۱۳۹۷/۱۲/۲۷) دفتر مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی)، در بندهای متعددی به ضرورت احیای فرهنگ وقف پرداخته است. این بندها عبارت‌اند از:

۱. شایان ذکر است که ماده (۸۶) قانون مدنی نیز بیان می‌دارد: «در صورتی که واقف ترتیبی قرار نداده باشد، مخارج تعمیر و اصلاح موقوفه و اموری که برای تحصیل منفعت لازم است بر حق موقوف‌علیهم، مقدم خواهد بود». بنابراین، عرف وقف نیز با قانون در این زمینه هماهنگی دارد.

جدول ۳. بندهای مرتبط به فرهنگ‌سازی وقف در سند سیاست‌های اجرایی سازمان اوقاف و امور خیریه

بند	متن	ارتباط با فرهنگ وقف	جنبه ارتباط
«۴»	تعالی وجهه سازمان و ارتقا و بهبود اعتماد عمومی آحاد جامعه از طریق شفاف‌سازی و نظام‌مند کردن عملکرد سازمان، اطلاع‌رسانی مناسب و به‌موقع از فعالیت‌ها، احیا، استثمار و ارتقای بهره‌وری موقوفات با رعایت مصلحت وقف و موقوفه	غیرمستقیم	افزایش اعتماد عمومی به سازمان
«۱۰»	گسترش و ترویج فرهنگ وقف با استفاده از ظرفیت‌ها و فرصت‌های رسانه‌های گروهی نظام و سایر ابزارها و فناوری‌های نوین در چارچوب بودجه و ضوابط ابلاغی و معرفی الگوهای جدید وقف در مسائل مستحدثه و آینده‌نگر و تسهیل در ایجاد موقوفات جدید و هدایت خیران به وقف ماندگار اموال خود به‌خصوص وقف جمعی و مشارکتی	مستقیم	ترویج فرهنگ وقف
«۱۱»	ایجاد سازوکار هماهنگی و همکاری با نهادها و دستگاه‌هایی که عهده‌دار وظایف مربوطه به عناوین وقفی هستند.	غیرمستقیم	تقویت همکاری بین‌بخشی
«۱۲»	توجه به وقف به‌عنوان یک ظرفیت فرازمینی و استفاده از ظرفیت واقفان و خیران خارج از کشور	مستقیم	بهره‌مندی از ظرفیت واقفان و خیران
«۱۳»	استفاده از ظرفیت‌ها و امکانات بقاع متبرکه به‌عنوان مراکز و قطب‌های فرهنگی و زیارتی با رهیافت ارزش‌های اسلامی با عنایت به بیانیه گام دوم با اولویت‌بندی و زمان‌بندی	مستقیم	بهره‌مندی از ظرفیت اماکن مذهبی
«۱۴»	اصلاح و بهبود ساختارهای سازمانی اوقاف و مؤسسات وابسته و روزآمدی نظام‌های مربوطه در چارچوب سیاست‌های کلی نظام اداری ابلاغی مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی)	غیرمستقیم	بهبود عملکرد سازمان
«۱۶»	توصیه مؤکد بر اداره موقوفات براساس احکام و موازین شرعی و سیره جاریه و قوانین و مقررات ذی‌ربط و اهتمام جدی به شفاف‌سازی و اجرای دقیق و امینانه نیات واقفان در تمام سطوح کشور (استان - شهرستان) با ارائه خدمات به مردم	غیرمستقیم	شفاف‌سازی و ارائه خدمات به مردم
«۱۷»	تنقیح، بازنگری و به‌روزرسانی قانون اوقاف و آیین‌نامه‌های مربوطه به‌منظور فراهم آوردن شرایط تحقق رسالت و اهداف سازمان و این بسته سیاستی	غیرمستقیم	بهبود عملکرد سازمان

مأخذ: همان.

بهره‌مندی حداکثری از ظرفیت اماکن مذهبی و شبکه واقفان و خیران داخلی و خارجی مهم‌ترین سیاست مستقیم سازمان اوقاف و امور خیریه در ترویج و توسعه فرهنگ وقف به شمار می‌آیند. همچنین تقویت همکاری بین‌بخشی، شفاف‌سازی امور و ارائه بهتر خدمات به مردم که بهبود عملکرد سازمان را در پی دارد، می‌تواند اولاً، اعتماد عمومی به سازمان و ثانیاً، امکان‌های جلب مشارکت‌های مردمی را افزایش دهند. بنابراین سیاست‌های بهبود عملکرد سازمان اوقاف و امور خیریه به‌طور غیرمستقیم در ترویج فرهنگ وقف نقش خواهند داشت.

بنابراین، یکی از ظرفیت‌های مهم مداخله دولت در این شیوه می‌تواند بهبود فرهنگ وقف و تشویق خیران و همچنین تأمین زیرساخت‌ها و سازوکارهایی باشد که روابط اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مردم (اعم از واقفان، خیران، خدمات‌گیرندگان) با مساجد را تسهیل می‌سازند.

ب) چالش‌های اخذ شناسه ملی و افتتاح حساب بانکی مسجد

بنا بر ماده (۵) «**آیین‌نامه پایگاه اطلاعات اشخاص حقوقی**»^۱، اخذ شناسه ملی برای افتتاح حساب بانکی مساجد الزامی است، اما بسیاری از مساجد مورد مصاحبه شناسه ملی نداشتند. ثبت اطلاعات مساجد در پایگاه اطلاعات اشخاص حقوقی، توسط سازمان اوقاف و امور خیریه انجام می‌شود، ولی بسیاری از کارگزاران مساجد موفق به کسب آن نشده‌اند و یا تمایلی به دریافت آن ندارند. بی‌اعتمادی به سازمان اوقاف و امور خیریه، نارضایتی از شروط آن سازمان و همچنین وقت‌گیر بودن فرایندهای دریافت شناسه ملی از جمله علل مورد تأکید کارگزاران مساجد در این مسئله ذکر شده‌اند. از این‌رو، بسیاری از مساجد با حساب‌های شخصی افراد معتمد مثل امام‌جماعت یا یکی از هیئت‌امنا، امور مالی خود را انجام می‌دهند که در این صورت، احتمال سوءظن و اختلاف میان کارگزاران مساجد افزایش یافته و همچنین بیش‌برآوردی مالیات برای صاحب حساب پیش خواهد آمد. در مواردی، مساجد برای رفع این مفسده، با راه‌اندازی کانون‌های فرهنگی هنری مساجد و ثبت آن در وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، اقدام به گشودن حساب بانکی کرده و دستگاه کارت‌خوان می‌گیرند تا بتوانند امور جاری مالی خود را انجام دهند. اگرچه این کار، امکان افتتاح حساب را از طریق شخصیت حقوقی کانون فرهنگی هنری برای مساجد فراهم می‌آورد، اما برای بهره‌مندی از معافیت‌های مالیاتی **ماده (۱۳۹) قانون مالیات‌های مستقیم**، (مصوب ۱۳۶۶/۱۲/۰۳ مجلس شورای اسلامی) با مشکلاتی مواجه خواهند شد. توضیح آنکه؛ طبق بند «ل» ماده مذکور، «فعالیت‌های انتشاراتی و مطبوعاتی و قرآنی (دارای مجوز از وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و دستگاه‌های ذی‌ربط)، فرهنگی و هنری که به‌موجب مجوز وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی انجام می‌شوند، از پرداخت مالیات معاف است»، اما حسب بند «۱-۱» **دستورالعمل صدور پروانه فعالیت‌های مؤسسات فرهنگی و نظارت بر آنها** (ابلاغ شده توسط وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی، مورخ ۱۳۹۹/۴/۲۴) قلمرو فعالیت‌های مؤسسات فرهنگی «عبارت‌اند از: فرهنگی، هنری، مطبوعاتی، قرآن و عترت (ع)، سینمایی، رسانه‌های دیجیتال و بازی‌های رایانه‌ای». بدیهی است که هزینه‌کرد منابع مالی مساجد محدود به این امور نیست.

طبق بند «۷-۱۰» دستورالعمل مذکور، «فعالیت در حیطه موضوع فعالیت‌های مصوب وزارت که در اساسنامه کانون ذکر نشده باشند» تخلف بوده و منجر به لغو مجوز کانون خواهند بود. بنابراین، در صورت حساس‌سازی سازمان امور مالیاتی، این حساب‌ها دیگر مشمول معافیت‌های مالی نخواهند شد و به منابع مالی مسجد آسیب وارد می‌شود.

پ) وابستگی در آمد مسجد به عملکرد متولی یا سازمان اوقاف و امور خیریه

از دیگر چالش‌های این شیوه، تأمین مالی آن است که در آمد برخی از موقوفات مساجد - حسب مورد - وابسته به عملکرد متولی یا سازمان اوقاف و امور خیریه است. اگر عواید موقوفات تحت تأثیر عوامل مختلفی همچون واگذار شدن سرقفلی موقوفه [۱۴]، نرخ اجاره‌بهای پایین [۱۵]، ضعف اطلاع‌رسانی و اجاره‌داری سنتی [۱۶] یا اهمال متولی [۱۵] کمتر شود، بخش قابل توجهی از تأمین مالی پایدار مسجد نیز آسیب خواهد دید. سازمان اوقاف و امور خیریه حسب **قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه** نقش سیاستی و نظارتی برجسته‌ای در تمامی عوامل مذکور دارد.

۱. ماده (۵) - اشخاص حقوقی مکلفند به هنگام ارائه هرگونه خدمات اعم از بانکی، گمرکی، مالیاتی، انعقاد قرارداد و نظایر آنها در ایجاد کد اختصاصی برای اشخاص حقوقی از شناسه ملی آنها استفاده و نسبت به اصلاح کدهای اختصاصی موجود بر مبنای شناسه ملی شخص حقوقی اقدام نمایند.
۲. مصوبه هیئت وزیران در تاریخ ۱۳۹۳/۱۱/۰۱.

ت) تصور نادرست از موقوفات مساجد

از آنجا که املاک و رقبات اجاره‌ای مساجد متعلق به نهادی دینی است، گاهی اوقات متقاضیان اجاره تصور می‌کنند که اجاره‌بهای این رقبات نیز همچون سایر خدمات مسجد باید رایگان یا با کمترین نرخ در اختیار آنها قرار بگیرد [۱۵]. این فرهنگ عمومی نادرست نه تنها در تعیین میزان نرخ اجاره‌بها اثرگذار بوده، بلکه گاهی اوقات سوءظن‌ها و برداشت‌های ناصحیح از کارگزاران مساجد را به دنبال داشته است.

ث) خطر ایجاد روحیه کارمندی میان کارگزاران مساجد

از آنجا که درآمد رقبات مساجد می‌تواند تأمین‌کننده بخش قابل توجهی از نیازهای مساجد باشد، با کم‌رنگ شدن نقش مردم در تأمین مالی مساجد، این خطر وجود دارد که کارگزاران آنها از نیازهای اصلی مخاطبان و اهالی مسجد غفلت ورزیده و پیوند مسجد و مردم تحت‌الشعاع این مسئله قرار بگیرند. نباید فراموش شود که کارکرد اصلی مسجد در بستر و زمینه پیوند امام‌جماعت با اهالی محله است. ممکن است به خاطر وضعیت مساعد اقتصادی مسجد، ضرورت مراجعه، گفتگو و ارتباط دائم کارگزاران مساجد و پاسخ‌گویی به نیازهای دینی و فرهنگی مردم محله در اولویت‌های بعدی قرار بگیرد و نوع ارتباط دائمی و ضروری مباشران مسجد با نمازگزاران و اهالی محله کمتر شود.

۲-۲. کمک‌های مردمی

نقش و اهمیت کمک‌های مردمی در تأمین مالی غیردولتی مساجد به حدی است که از ۲۶ مسجد مورد بررسی، ۲۳ مسجد (یعنی بیش از ۸۰ درصد) آن را یکی از منابع اصلی درآمدی خود عنوان کرده‌اند. کمک‌های مردمی به‌طور کلی به دو دسته: ۱. هدایا و ۲. نذورات تقسیم می‌شوند:

۲-۲-۱. هدایا

مراد از هدایا، اعم از کمک‌های مالی و غیرمالی است که مواد غذایی، لوازم و تجهیزات، خدمات، یا هر نوع کمک دیگری که برای حمایت از اهداف خیرخواهانه و دینی باشد، دربر می‌گیرد. هدایا و اعانات از دیرباز به‌عنوان یکی از روش‌های مهم حمایت از نهادهای دینی در اسلام شناخته شده‌اند. عامه مردم با ارائه هدایا و اعانات به مساجد، به تأمین هزینه‌های مختلف (مانند هزینه‌های نگهداری، تعمیرات، خرید لوازم و تجهیزات، پرداخت حقوق کارکنان مسجد، تأمین هزینه‌های رویدادهای دینی و اجتماعی) این مکان‌های مقدس کمک می‌کنند [۱۷]. امام جماعت مسجد امام حسن (ع) 'ضمن اشاره به نقش کمک‌های مردمی در تأمین هزینه‌های مسجد، بیان می‌دارد:

«کمک خیران و هدایای مردمی به‌اندازه‌ای است که مسجد ما توانسته است بیش از پانزده خانوار نیازمند را نیز علاوه بر رفع نیازهای خود مسجد، تحت پوشش قرار دهد. این حمایت‌ها در قالب کمک‌های نقدی و بسته‌های حمایتی انجام می‌گیرد.»

۲-۲-۲. نذورات

نذورات به تعهداتی گفته می‌شود که فرد با نیت خاصی به خداوند می‌سپارد و معمولاً شامل انجام اعمالی خاص یا اهدا کردن اموالی به مقاصد خیر است. نذورات - که به دو صورت نقدی و غیرنقدی وجود دارند - همواره یکی از مهم‌ترین روش‌های سنتی تأمین مالی مساجد بوده است. در طول تاریخ، افراد با نذر کردن مبالغی از مال خود یا تأمین اقلامی خاص برای مساجد یا انجام امور مورد نیاز مسجد، به ساخت، حفظ و انجام فعالیت‌های این مکان‌های مقدس کمک کرده‌اند. برای مثال، در گذشته که مردم هنوز به مواد نفتی و برق دسترسی نداشتند و شمع رایج‌ترین وسیله روشنایی محسوب می‌شد، مسلمانان با نذر ثواب روشن کردن چراغ در مساجد، سعی داشتند که به‌نوعی نیاز شمع مساجد را تأمین کرده و خانه‌های خدا را در اوقات نماز روشن نگه دارند. چنین نذری به‌ویژه برای شب‌های تاسوعا و عاشورای حسینی (ع) در بین شیعیان بیشتر انجام می‌گرفت؛ تا حدی که دسته‌های شمع‌گذاران تشکیل می‌شد و آنان به‌صورت دسته‌جمعی و با نوحه و سینه‌زنی حرکت کرده و برای چهل مسجد شمع می‌گذاشتند و این عمل سبب می‌شد که مساجد معمولاً تا مدتی برای روشنایی از خرید شمع بی‌نیاز باشند.^۱ امروزه گستره موضوعی نذورات به حدی است که از امور داخلی مسجد (مانند تعمیر و نگهداری، گسترش مسجد، خرید وسایل و هزینه‌های جاری آن) گرفته تا فعالیت‌های فرهنگی برای محلات، برگزاری هیئت‌ها و مراسمات مذهبی و یا امور خیریه‌ای در بستر مسجد مانند خرید جهیزیه،

۱. واقع در منطقه ۵ شهرداری تهران و محله شهران شمالی.

تأمین معیشت خانواده‌های نیازمندان و امثال آن را دربر می‌گیرد. در گاه‌های اینترنتی، دستگاه کارت‌خوان و صندوق‌های نذورات رایج‌ترین راه‌های جمع‌آوری نذورات مردمی در مساجد به شمار می‌روند.

شکل ۹. توزیع بسته حمایتی برای خانواده‌های نیازمند در مسجد امیرالمؤمنین (ع) شهرک شهید محلاتی

۳-۲-۲. ظرفیت‌ها و چالش‌ها

الف) چالش‌های دریافت دستگاه کارت‌خوان

امروزه بخش قابل توجهی از کمک‌های مردمی به صورت برخط و اعتباری انجام می‌شود. این بدان معناست که داشتن حساب بانکی برای مساجد ضرورت دارد، اما همان‌گونه که پیشتر نیز ذکر شد، بسیاری از مساجد شناسه ملی نداشته و امکان افتتاح حساب حقوقی و دریافت دستگاه کارت‌خوان برای آنها میسر نیست.

ب) مردم به‌منزله یکی از پایه‌های استقلال مالی مساجد

همان‌گونه که بیش از ۸۰ درصد مساجد مورد مصاحبه و بررسی اذعان داشته‌اند، کارگزاران مساجد همواره از کمک‌های مردمی بهره جسته و برای رفع امورات مسجد روی آنها حساب ویژه‌ای باز می‌کنند. هرچه پیوند میان مردم و مساجد قوی‌تر بوده است، نه تنها در زمینه تأمین مالی امور ضرور مسجد موفق بوده، بلکه در بسط فعالیت‌های مسجد نیز موفقیت‌های بیشتری حاصل شده است. البته که بخش مهمی از این پیوند در گرو ارتباط فعال ائمه جماعات و فعالین مساجد با اهالی محلات و اهل مسجد است. مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) در دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران در تاریخ ۱۳۹۵/۰۵/۳۱ در این رابطه بیان می‌دارند:

«تصور بنده این است که یکی از کارهای اساسی عبارت است از امامت مسجد؛ ... از قبل از وقت شروع نماز، انسان برود مسجد با طمأنینه، با سکون نفس، آماده نماز بشود، نماز را با کیفیت خوب بخواند. بعد اگر برنامه حرف‌زدنی دارد، برگردد طرف مردم و با مردم حرف بزند. برای مردم تبیین بکند. برنامه‌های گوناگونی که در مساجد بحمدالله شماها دارید. زمان ما، آن‌زمانی که بنده مثلاً در مشهد امامت جماعت میکردم و مسجد میرفتم، خیلی کارها معمول نبود، بلد نبودند یا بلد نبودیم این کارها را. هر کاری میکردیم، نو به حساب می‌آمد. امروز بحمدالله این کارها رایج است. اینکه بین دو نماز یا بعد از نماز، امامجماعت بایستد یا برود روی منبر با مردم حرف بزند یا اینکه مثلاً فرض کنید تخته‌سیاه در مسجد ببرند، حدیث بنویسند، برای مردم تبیین بکنند، یا بنشینند با جوانهای مسجد حلقه معرفتی تشکیل بدهند، تبیین کنند، سؤالاتشان را بشنوند»^۱.

پ) کم‌شدن استقبال به انجام امور خیریه با واسطه

پژوهش‌ها حاکی از آن است که نزدیک به نیمی از مردم انجام امور خیر خود را به صورت فردی و بدون واسطه نهادهای دولتی و غیردولتی انجام می‌دهند.

جدول ۴. محل هزینه یا فعالیت در امور خیریه در ایران [۱۷]

درصد	نوع واسطه
۱۰,۰۴	مؤسسات خیریه بزرگ و شناخته شده در سطح کشور یا شهر
۳۷	مؤسسات خیریه محلی
۵,۲۲	جایی که شخصیت‌ها و افراد مذهبی توصیه کنند
۲,۶۹	جایی که افراد شناخته شده و معروف (سلبریتی) توصیه کنند
۴۵,۰۵	هیچ‌کدام

براساس اولین پیمایش ملی گرایش ایرانیان به امور خیر (انجام شده توسط پژوهشکده مطالعات وقف و نیکوکاری در سال ۱۴۰۱)، ۳۷ درصد مردم ایران تمایل دارند که به مؤسسات خیریه کوچک محلی کمک کنند، در حالی که تنها ۱۰ درصد از آنها ابراز تمایل کرده‌اند که از طریق مؤسسات خیریه بزرگ در جریان نیکوکاری شرکت می‌کنند. همچنین ۵ درصد ایرانیان به مؤسساتی که شخصیت‌ها و افراد مذهبی توصیه کرده‌اند، کمک کرده و تنها ۲ درصد آنها به کمک خیریه‌هایی تمایل دارند که چهره‌ها (سلبریتی‌ها) به تبلیغ آن پرداخته‌اند. نتایج حاصل از این پیمایش‌ها حاکی از آن است که ۴۵ درصد مردم ایران به هیچ‌یک از خیریه‌های بزرگ و کوچک محلی کمک نمی‌کنند و ترجیح می‌دهند به صورت فردی به کارهای نیکوکارانه بپردازند [۱۷].

علاوه بر این در گذشته، مسجد جزو اندک مراکزی به شمار می‌آمد که افراد می‌توانستند نیت خیر خود را در آنجا و از طریق آن انجام دهند، اما امروزه با گسترده شدن نهادهای خیریه و همچنین رشد فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطاتی و خدمات متعددی که سامانه‌های برخط یا نرم‌افزارها در اختیار کاربران قرار داده‌اند، مقاصد هم‌عرض گوناگونی همچون سمن‌ها، هلال احمر، مؤسسات خیریه، مراکز فرهنگی و حتی اشخاص شهره در کنار مساجد شکل گرفته‌اند که کمک‌های خیر مردمی را دریافت می‌کنند. این مسئله می‌تواند میزان کمک‌های مردمی به مساجد را تا حدی کاهش دهد.^۱

1. <https://khl.ink/f/34109>.

2. <https://kheiriran.ir/post-365>

جدول ۵. درگاه‌های مختلف فعالیت‌های خیر و داوطلبانه ایرانیان و میزان عضویت آنها [۱۸]

عضویت ندارد	عضویت دارد	تشکل
۸۹,۹	۱۰,۱	کانون‌های و انجمن‌های فرهنگی
۹۲,۷	۷,۳	سازمان‌های غیردولتی (مردم‌نهاد)
۸۴,۱	۱۵,۹	هیئت‌های مذهبی و تشکل‌های اسلامی
۷۹,۷	۲۰,۳	پایگاه بسیج
۷۵,۳	۲۴,۷	صندوق‌های قرض‌الحسنه دوستی یا خانوادگی
۹۲,۲	۷,۸	انجمن‌های خیریه

همان‌گونه که در جدول (۵) دیده می‌شود، درگاه‌های امور خیریه متفاوتی وجود دارد که می‌تواند در کنار مسجد مقصد فعالیت‌های خیر و داوطلبانه ایرانیان قرار بگیرد. اگرچه باید توجه داشت، عضویت نداشتن در تشکل‌های مذکور، به معنای انجام ندادن کار خیر نیست؛ زیرا حسب آمارها بخش قابل توجهی از ایرانیان در طول یک ماه، حداقل یک فعالیت خیر انجام می‌دهند.

جدول ۶. آخرین زمان کمک به دیگران [۱۷]

درصد معتبر	زمان آخرین کمک به دیگران
۴۷.۵۴	حدود چند روز یا یک هفته پیش
۲۵.۲۳	حدود چند هفته یا یک ماه پیش
۸.۸۳	حدود چند ماه پیش
۰.۸	حدود یک‌سال پیش
۰.۷۵	بیش از یک‌سال پیش
۱۴.۷۴	یادم نمی‌آید
۲.۱۱	کمک نمی‌کنم

۳-۲. ارائه خدمات

بررسی تجربه مساجد فعال در زمینه تأمین مالی غیردولتی نشان می‌دهد که «ارائه خدمات» از دیگر راه‌های تأمین مالی مساجد است. تفاوت این نوع درآمد با دو نوع دیگر آن است که با توجه به ماهیت خیرخواهانه و غیرانتفاعی نهاد مسجد، ارائه خدمات به منظور انتفاع یا درآمدزایی نیست. به همین جهت، معمولاً ارائه خدمات در مساجد، ارزان‌تر بوده تا امکان مشارکت و بهره‌مندی قشر وسیع‌تری از مخاطبان فراهم شود. بنابراین، هدف از درآمد این‌گونه خدمات، تأمین مالی به معنای جلب منابع کلان مالی و مصرف آنها در امور مختلف نیست، بلکه عواید حاصله صرف استمرار و پایداری خدمات مسجد به مردم و حفظ ارتباط مردم با نهاد مسجد است؛ چراکه تحقق کارکرد اجتماعی مسجد به همین ارتباط وابسته است. براساس نمونه‌های مورد بررسی برخی از انواع خدمات اجتماعی و فرهنگی ارائه شده در مساجد عبارت‌اند از:

۱-۳-۲. تأسیس مراکز و کلاس‌های آموزشی، حوزوی (حوزه‌های علمیه)، ورزشی، مهارت‌آموزی، فرهنگی و هنری

یکی از مجاری تأمین مالی غیردولتی نهاد مسجد، تأسیس مراکز فرهنگی و برگزاری کلاس‌های آموزشی، حوزوی (حوزه‌های علمیه)، ورزشی، مهارت‌آموزی، فرهنگی و هنری است. به نوعی تأمین مالی از این طریق را می‌توان روشی مؤثر و مرسوم برای برگزاری فعالیت‌های مذهبی،

فرهنگی و اجتماعی مساجد دانست. برای نمونه، امام جماعت مسجد امام حسن مجتبی (ع) بیان داشت:

«در مسجد ما کلاس‌های قرائت قرآن، تدبر و تفسیر و نهج‌البلاغه برگزار می‌شود که همگی رایگان هستند و برای انتخاب مربیان آنها غالباً از ظرفیت‌های مردمی و اهالی مسجد استفاده می‌شود، اما کلاس‌های مهارت‌ورزی یا فرهنگی هنری دیگری نیز برگزار می‌شود که هزینه مربی و برگزاری کلاس‌ها تقریباً از شهریه‌های کلاس‌ها - که البته خیلی زیاد هم نیستند - تأمین می‌شود. در واقع، خودشان هزینه خودشان را تأمین می‌کنند.»

همچنین گفتنی است که برخی از مساجد به امر آموزش رسمی ورود کرده‌اند. این مساجد با دغدغه تربیت اسلامی و تأکید بر ظرفیت نهاد مسجد در تعلیم و تربیت دانش‌آموزان، توانسته‌اند از ظرفیت **قانون تأسیس و اداره مدارس و مراکز آموزشی و پرورشی غیردولتی**^۲ استفاده کرده و از وزارت آموزش و پرورش مجوز رسمی بگیرند تا در کنار ساختمان مسجد مدرسه دایر کنند. فعالان این‌گونه مساجد و مدارس علاوه بر یاری‌رسانی به نظام آموزش و پرورش کشور و ضمن ایجاد زمینه شکل‌گیری ارتباطی و وثیق‌تر میان نهاد مسجد و بدنه‌های مردمی، از خلال برقراری ارتباطی تنگاتنگ میان سه ضلع حاکمیت (نظام رسمی آموزش و پرورش)، مسجد و مردم (اهالی محله و خانواده) امکان افزایش کارکرد اجتماعی نهاد مسجد در جامعه امروز ایران را فراهم می‌آورند و ظرفیت ایفای نقش میانجیگری این نهاد مقدس و تاریخ‌مند اسلامی را تقویت می‌کنند.

گفتنی است آنچه که در اسناد بالادستی آموزش و پرورش مورد توجه بوده، نه ادغام دو نهاد مدرسه و مسجد، بلکه تعامل بین مدرسه و مسجد به‌عنوان دو نهاد مستقل است. برای نمونه، در راهکار هفتم **سند تحول بنیادین آموزش و پرورش**^۳ بر «افزایش نقش مدرسه به‌عنوان یکی از کانون‌های پیشرفت محلی، به‌ویژه در ابعاد فرهنگی - اجتماعی» تأکید شده است و راهکار ۲-۷، «نهادینه‌سازی و تقویت همکاری مدرسه با مراکز فرهنگی و علمی محله به‌ویژه مسجد و کانون‌های مذهبی و حوزه‌های علمیه و مشارکت فعال مدیران، معلمان و دانش‌آموزان در برنامه‌های مرتبط محله و نیز حضور نظام‌مند و اثربخش روحانیون توانمند و مبلغان مذهبی با تجربه در مدرسه» را تکلیف کرده است.

همچنین در **سند نقشه جامع علمی کشور**^۴ در ذیل راهبرد کلان ششم، نیز به تقویت تعامل مسجد و مدرسه به‌منظور ارتقای نقش آنها در تربیت دینی محله تصریح شده است و یا در بند «الف» ماده (۹۱) **قانون برنامه پنج‌ساله هفتم توسعه جمهوری اسلامی ایران**^۵ نیز به استقرار الگوی مدرسه در تراز **سند تحول بنیادین آموزش و پرورش** با تأکید بر پیوند مدرسه و نهاد مسجد اشاره شده است. مدرسه غیرانتفاعی حکمت مسجد علی بن ابی‌طالب (ع)^۶ یکی از این مدارس است که مسئولین آن در هماهنگی کامل با قوانین، ضوابط و مقرراتی همچون «**آیین‌نامه اجرایی مدارس**»^۷ و با مجوز رسمی از وزارت آموزش و پرورش و تحت نظارت آن، در ساختمان جنب مسجد فعالیت کرده و در چارچوب این ضوابط از فضای مسجد نیز برای فعالیت‌های خود استفاده می‌کنند.

۱. واقع در منطقه ۵ شهرداری تهران و محله شهران شمالی.

۲. مصوبه مجلس شورای اسلامی در تاریخ ۱۳۹۴/۰۹/۱۰.

۳. مصوبه شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۱۳۹۰/۱۰/۰۶.

۴. مصوبه شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۱۳۸۹/۱۰/۰۴.

۵. مصوبه مجلس شورای اسلامی در تاریخ ۱۴۰۳/۰۴/۱۸.

۶. واقع در منطقه ۱۷ شهرداری تهران و بلوار ابوذر.

۷. مصوبه شورای عالی آموزش و پرورش در تاریخ ۱۴۰۰/۰۵/۱۰.

شکل ۱۰. تصاویری از فعالیت‌های مدرسه حکمت مسجد علی بن ابی طالب (ع)

۲-۳-۲. برگزاری سفرهای زیارتی

برگزاری سفرهای زیارتی (مانند سفر مشهد، قم و راهیان نور) از دیگر انواع خدماتی است که برخی از مساجد مورد مصاحبه ارائه می‌دهند و بخشی از درآمدهای آن را برای تأمین مالی سایر فعالیت‌های مسجد استفاده می‌کنند. اگرچه معمولاً بخشی از هزینه‌های سفرها با کمک بخش‌های دولتی و حاکمیتی در اموری مانند حمل‌ونقل و اسکان کاهش می‌یابد، اما به اذعان فعالین برخی از این مساجد، قریب به نیمی از هزینه‌های سفر توسط ثبت‌نام‌کنندگان تأمین می‌شود. برای نمونه امام جماعت مسجد امام رضا(ع)^۱ در این زمینه بیان داشت:

«ما سالیانه نزدیک به ۳۰۰ نفر را به مشهد و حدوداً ۱۸۰ نفر را به اربعین می‌بریم. سفرهای زیارتی دیگری مثل قم، شاه‌عبدالعظیم و دیگر بقاع متبرکه نیز برگزار می‌کنیم که بستگی به شرایط دارد. گاهی اوقات سفرها را با همکاری چند مسجد دیگر انجام می‌دهیم.»

۲-۳-۳. ظرفیت‌ها و چالش‌ها

الف) «پیوند موفق مسجد و مردم» و «تقویت نقش میانجیگر مسجد در سه ضلع حاکمیت، مردم و نهاد مسجد»

۱. واقع در منطقه ۵ شهرداری تهران، بزرگراه اشرفی اصفهانی.

ارائه خدمات از طریق مساجد را می‌توان از نمونه‌های کامل پیوند مسجد و مردم دانست. چراکه اولاً، یکی از کارکردهای اجتماعی مساجد قلمداد می‌شوند، ثانیاً، با رفع نیاز مخاطبان خود موجب عمیق‌تر شدن پیوند نهاد دینی با مردم می‌شوند و ثالثاً، بهبود روابط مردم و مسجد می‌تواند هم به تعمیق ارزش‌های فرهنگی و دینی و هم افزایش کمک‌های خیریه مردمی به‌ویژه خیران و واقفان به مسجد ختم شود. بنابراین، ارائه خدمات می‌تواند موجب تقویت «اعتبار» مسجد شده و همین امر تأثیر قابل توجهی بر سایر انواع تأمین مالی مساجد خواهد داشت.

گفتنی است که در این زمینه، **قانون برنامه هفتم پیشرفت** ظرفیت‌هایی دارد که در صورت اجرایی شدن، بر گسترش این نوع از فعالیت‌های مساجد تأثیر بسزایی خواهد داشت. برای نمونه، در تبصره «۱» بند «ت» ماده (۷۶) **قانون برنامه هفتم پیشرفت** دستگاه‌های اجرایی و مؤسسات و نهادهای عمومی غیردولتی مجاز شده‌اند که خدمات عمومی و همگانی خود را در سطح محلات از طریق مساجد به مردم ارائه دهند.

ب) ضرورت هماهنگی خدمات ارائه‌شده با شأن، وجهه و کارکرد مسجد

برگزاری کلاس‌های آموزشی و با کارگاه‌های مهارت‌ورزی یکی از رایج‌ترین خدماتی است که توسط مساجد موفق به مخاطبان ارائه می‌شود. بیشتر این کلاس‌ها و کارگاه‌ها، پیوند وثیقی با کارکرد مسجد یا نیازهای اصلی اهالی محله و مسجد دارند، اما برخی از فعالین مساجد و ائمه جماعات، ابراز نگرانی‌هایی از لطمه به شأن فقهی و قداست مسجد در جریان ارائه بعضی از این گونه خدمات داشتند.

برای نمونه، در مواردی مسئولین مساجد از فضای خود مسجد و شبستان آن برای دایر کردن مدرسه و کلاس‌های آموزشی استفاده می‌کنند و طبیعتاً اقتضای برخی از فعالیت‌های آموزشی مدرسه با اصل «حفظ قداست و شأن معنوی مسجد» همخوانی ندارد. در صورتی که این مهم، در هر گونه فعالیت اجتماعی، اصلی ثابت و غیرقابل خدشه است. براساس فتوای مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی)، «کارهایی از قبیل برگزاری کلاس‌های آموزشی در صورتی که با شأن مسجد منافات نداشته باشد و یا مزاحمتی برای برگزاری نماز جماعت و نمازگزاران ایجاد نکند، اشکال ندارد»^۱، اما از آنجا که بخشی از فعالیت‌های مدارس مربوط به فعالیت‌های ورزشی و تفریحی بوده، ممکن است که برخی از استفاده‌های ورزشی، سرگرمی و تفریحی از محیط مسجد با شئون فقهی و قدسی آن در تنافی بوده و موجب هتک حرمت مسجد شود. براساس فتوای مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی)، «مراعات شأن و منزلت و جایگاه مسجد واجب است و از کارهایی که با شأن و منزلت مسجد منافات دارد باید پرهیز شود؛ بنابراین، مسجد جای ورزش و تمرین ورزشی و از کارهایی که با شأن و منزلت مسجد منافات داشته و با جهت وقف مخالفت دارد، باید پرهیز شود»^۲. در این باره استفتای دیگری نیز از ایشان وجود دارد که بدین شرح است:

«سؤال: برای مقابله با تهاجم فرهنگ غیراسلامی، حدود سی دانش‌آموز را از گروه ابتدایی و متوسطه به شکل گروه سرود در مسجد جمع کرده‌ایم که این افراد درس‌هایی از قرآن کریم، احکام و اخلاق اسلامی را به مقتضای سن و سطح فکری‌شان فرامی‌گیرند. اقدام به این کار چه حکمی دارد؟ استفاده از آلت موسیقی ارگ توسط گروه چه حکمی دارد؟ انجام تمرین به‌وسیله آن در مسجد با رعایت موازین شرعی و مقررات مربوطه و متعارف رادیو و تلویزیون و وزارت ارشاد جمهوری اسلامی ایران دارای چه حکمی است؟ پاسخ: تعلیم قرآن و احکام و آموزش اخلاق اسلامی و تمرین سرودهای مذهبی و انقلابی در مسجد اشکال ندارد، ولی در هر حال مراعات شأن، قداست و جایگاه مسجد واجب است و از کارهایی که با شأن و منزلت مسجد منافات دارد پرهیز شود و مزاحمت نمازگزاران جایز نیست»^۳.

۴-۲. ذکر یک نمونه جامع

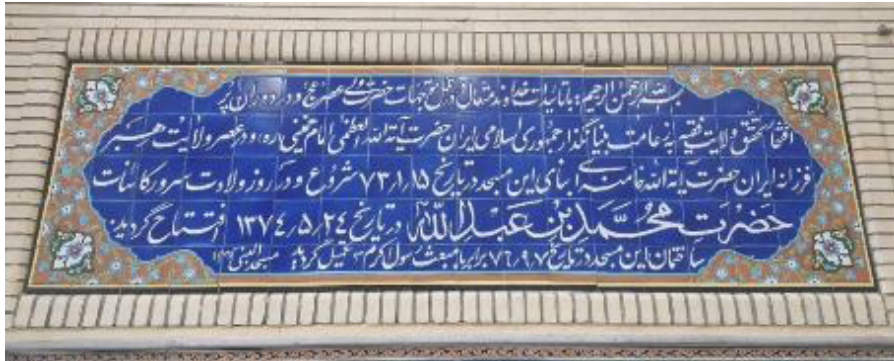
یکی از موفق‌ترین نمونه‌های تأمین مالی نهاد مسجد با استفاده از روش‌های غیردولتی تأمین مالی، علی‌الخصوص موقوفات و رقبات که تقریباً همه انواع رقبات را شامل می‌شود (یک باب در مانگاه، یک باب داروخانه، چندین باب مغازه خوار و بار فروشی، یک باب نانوايي، یک باب باشگاه ورزشی، یک باب تهیه غذا، یک باب خشک‌شویی)، مسجد النبی (ص) تهران است. این مسجد در سال ۱۳۷۴ افتتاح شده و در منطقه ۲ شهرداری تهران و خیابان شهید دادمان قرار دارد.

۱. ن. ک. سؤال ۳۹۴ در رساله اجوبه الاستفتائات مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی).

2 . <https://khl.ink/f/29931>.

۱. ن. ک. سؤال ۳۹۷ در رساله اجوبه الاستفتائات مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی).

شکل ۱۱. نمایی از تابلوی ورودی مسجدالنبی (ص)

شکل ۱۲. تابلوی موقوفات مسجدالنبی (ص)

در وقف‌نامه مسجدالنبی (ص) ذکر شده است که ۷۰ درصد از درآمد موقوفات آن صرف ساخت مساجد و مدارس در نقاط مختلف کشور شود و ۳۰ درصد از درآمد موقوفات آن صرف امورات خود مسجد شود. لذا منابع مالی حاصله از موقوفات مسجد علاوه بر برطرف کردن نیازهای روزمره و زیرساختی، تجهیزات و فعالیت‌های دینی و فرهنگی گسترده خود مسجد، منابع مالی کافی برای اداره حوزه علمیه مسجد، با نام حوزه علمیه نبی اعظم (ص) (تأسیس شده در سال ۱۳۹۱/ با ظرفیت قریب به ۵۰ طلبه)، کتابخانه عمومی، سالن ورزشی، درمانگاه و ساخت ده‌ها مسجد و مرکز فرهنگی در نقاط مختلف کشور را فراهم کرده است؛ به‌گونه‌ای که از حوالی سال ۱۳۷۴ که مسجد افتتاح شده و از همین سال شروع به ساخت مسجد در سراسر کشور کرده، تعداد مساجد ساخته یا تکمیل یا تعمیر شده از محل منابع این مسجد بالغ بر ۱۳۶ مسجد در اقصی نقاط کشور است. این روند آن‌چنان فعال است که برای شناسایی مساجد نیازمند به کمک هزینه‌های ساخت و نگهداری و غیره، کارگروهی با عنوان «کارگروه ارزیابی نیازمندی‌های مساجد» در این مسجد شکل گرفته است که براساس آیین‌نامه‌ای داخلی، مساجد دارای صلاحیت در نقاط مختلف کشور را شناسایی و انتخاب کرده و منابع مالی لازم را برای ساخت، نگهداری و یا سایر نیازمندی‌های آنها اختصاص می‌دهد [۷].

شکل ۱۳. نمایی از حوزه علمیه مسجدالنبی (ص)

شکل ۱۴. تابلوی اسامی مساجدی که به طور کامل توسط مسجدالنبی (ص) احداث شده‌اند

همان‌طور که بیان شد، یکی دیگر از کارکردهای موقوفات این مسجد براساس مفاد وقف‌نامه آن، تأمین مالی برای ساخت مدرسه در نقاط کمتر برخوردار کشور است. این مسجد با کمک منابع حاصل از موقوفات و خیرین پیرامونی خود، از همان سال ۱۳۷۴ که مسجد و موقوفات آن افتتاح شده، شروع به ساخت مدارس در مناطق کمتر برخوردار کشور کرده است [۷].

۳. جمع‌بندی و ارائه پیشنهادها

در پایان به ارائه نتایجی از تجربه کاوی مساجد موفق در زمینه تأمین مالی نهاد مسجد و پیشنهادهایی برای فعال‌سازی هر چه بیشتر این ظرفیت‌ها پرداخته خواهد شد:

۳-۱. «اصل مردمی بودن» و «اصل خودکفایی مالی» دو عنصر پایداری و موفقیت مساجد

برای آنچه که در گزارش بدان پرداخته شد، نشان می‌دهد که آن چیزی که عامل موفقیت و اثرگذاری مساجد باشد، به گونه‌ای که کارکردهای فرهنگی و اجتماعی آن به چشم آمده و محقق شوند، در مرتبه اول اصل «مردمی بودن نهاد مسجد» و در مرتبه دوم «خودکفایی مالی» مساجد بوده است. یکی از مهم‌ترین نکات مورد تأکید کارگزاران مساجد، ضرورت حفظ استقلال آنان به‌ویژه در برابر دخالت‌های سازمانی و حاکمیتی در مدیریت مساجد بوده است. اضافه آنکه قریب به اکثر مساجد مورد بررسی، نه تنها در زمینه تأمین مالی به مردم تکیه داشتند، بلکه در برنامه‌های فرهنگی و اجتماعی خود نیز از ظرفیت مردمی بهره می‌گرفتند. بنابراین «مردمی بودن» و «استقلال مالی» را باید به‌عنوان دورکن اصلی تحقق کارکرد اجتماعی مسجد و محوریت یافتن آن در جامعه دانست.

۳-۲. «جلب اعتماد اجتماعی» توسط مباشران مسجد، عامل اصلی اعتباریابی و تداوم حیات سازوکارهای تأمین مالی مردمی

نهاد مسجد

اصلی‌ترین عامل مؤثر بر تأمین مالی غیردولتی مساجد، اعتبار مسجد و جلب اعتماد اجتماعی توسط مباشران مسجد است. این اعتبار - که می‌تواند برگرفته از سابقه تاریخی مسجد، شخصیت امام‌جماعت یا ناشی از برنامه‌ها و خدمات آن به اهالی محله باشد - ضمن افزایش کمک‌های مردمی و همچنین جلب توجه واقفان و خیران، می‌تواند در تقویت پیوند سه ضلع حاکمیت، مسجد و مردم و همچنین تقویت ایفای نقش مسجد به‌عنوان حلقه میانی حاکمیت و مردم مؤثر باشد. از این رو، خدمات‌رسانی مسجد از میان سه شیوه تأمین مالی دیگر، نقش مؤثرتری را به‌طور کلی در جلب اعتماد اجتماعی و در نتیجه جذب منابع ایفا می‌کند. بنابراین پیشنهادهای ذیل ارائه می‌شود:

الف) اصلاح فرایندهای اخذ شناسه ملی مساجد

در راستای تشویق کارگزاران مساجد و بهبود روابط آنها با سازمان اوقاف و امور خیریه ضروری است تا فرایندهای اخذ شناسه ملی و شروط آن به گونه‌ای مورد بازبینی قرار گیرند که اولاً، سازوکارهای وقت‌گیر حذف شوند و ثانیاً، دریافت حق‌التولیه از رقبات منفعتی مساجد از جمله شروط آن قرار نگیرد.

ب) الگوسازی از مساجد موفق با برنامه‌هایی مانند رویداد مساجد برتر تأمین مالی غیردولتی در روز جهانی مسجد

گوناهگونی شرایط جغرافیایی و تفاوت محیط اقتصادی - اجتماعی اطراف مساجد به گونه‌ای است که ظرفیت هر کدام از آنها برای بهره‌مندی از شیوه‌های تأمین مالی غیردولتی متفاوت است. برای مثال، ممکن است مسجدی هیچ رقبه منفعتی نداشته باشد، بنابراین برای این مسجد اولویت با کمک‌های مردمی و یا جلب توجه خیران و واقفان خواهد بود. از این رو، پیشنهاد می‌شود تا مرکز رسیدگی به امور مساجد با همکاری سایر سازمان‌های مرتبط با امر مسجد، از جمله سازمان اوقاف و امور خیریه و سازمان تبلیغات اسلامی اولاً، مساجد موفق در زمینه تأمین مالی غیردولتی را در سطوح ملی و استانی شناسایی کرده و ثانیاً، به کمک ابزارهای و طرح‌های رسانه‌ای و پژوهشی خود، اقدام به مستندسازی و ارائه الگوهای موفق به سایر مساجد کند. این هم‌افزایی می‌تواند ضمن توانمندسازی کارگزاران مساجد، موجب تقویت شبکه اجتماعی آنها نیز باشد.

برای این کار، پیشنهاد می‌شود رویدادی تحت‌عنوان «مساجد برتر تأمین مالی غیردولتی» توسط سازمان اوقاف و امور خیریه و با همکاری سازمان تبلیغات و مرکز رسیدگی به امور مساجد برگزار شود تا نه تنها مساجد موفق به‌ویژه در زمینه‌های تأمین مالی غیردولتی شناسایی و مورد تقدیر واقع شوند، بلکه ارائه تجارب این مساجد، مایه انگیزه‌ای برای سایر مساجد شده و هم‌افزایی میان کارگزاران مساجد متفاوت شکل بگیرد. پیشنهاد می‌شود که تاریخ این رویداد در روز جهانی مسجد یعنی ۲۱ اوت^۱ باشد.

ج) نظارت بر بند «ج» ماده (۷۵) قانون برنامه هفتم پیشرفت با موضوع طرح احیا و فعال‌سازی موقوفات

با توجه به پیوند ناگسستنی وقف و مسجد و نقش بی‌بدیل آن در تأمین مالی غیردولتی مساجد، ضروری است که تا پایان سال اول قانون برنامه هفتم پیشرفت، بند «ج» ماده (۷۵) این قانون با موضوع «تدوین طرح احیا و فعال‌سازی موقوفات» توسط سازمان اوقاف و امور خیریه و سازمان‌های همکار (سازمان صداوسیما و سازمان تبلیغات اسلامی) انجام شود. همچنین نظر به نقش انکارناپذیر نهادهای ناظر بر اجرایی شدن و اثرگذاری مأموریت‌ها، ضروری است تا گزارش برنامه‌های طرح احیای موقوفات طبق زمان‌بندی اعلامی به کمیسیون فرهنگی مجلس شورای اسلامی ارائه شده و مورد بررسی قرار گیرد.

د) عملیاتی‌سازی تبصره «۱» بند «ت» ماده (۷۶) قانون برنامه هفتم پیشرفت با موضوع ارائه خدمات دستگاه‌های اجرایی از طریق مساجد محلات

پس از انگیزه‌های دینی، مهم‌ترین عامل پیوند مردم و مسجد اولاً معنابخشی این نهاد - به‌عنوان عینیتی ملموس و نماینده‌ای تمام‌عیار از نهاد دین در جامعه - به زندگی گروه‌های مختلف اجتماعی بوده و ثانیاً بسترسازی آن است که می‌تواند برای رفع نیازهای اجتماعی جامعه، مشارکت و هم‌افزایی عمومی را برانگیزد. از طرفی بسیاری از دستگاه‌های دولتی با محدودیت منابع مالی و نیروی انسانی در ارائه خدمات مواجه‌اند. عملیاتی‌سازی تبصره «۱» بند «ت» ماده (۷۶) قانون برنامه هفتم پیشرفت، با موضوع ارائه خدمات دستگاه‌های اجرایی و مؤسسات و نهادهای عمومی غیردولتی از طریق مساجد، این ظرفیت را دارد که یکی از مهم‌ترین حمایت‌های دولت از نهاد مسجد باشد. اگرچه بند مذکور، دستگاه‌های مورد نظر را مکلف نکرده است، اما با توجه به اینکه ایفای نقش میانجی‌گری مسجد برای حاکمیت و مردم به تقویت و افزایش نهاد دین و همچنین اعتبار حاکمیت ختم خواهد شد، ضروری است تا از فرصت‌ها و قابلیت‌های این بند بهره‌مندی حداکثری حاصل شود.

۱. ۲۱ اوت، هم‌زمان با سالگرد آتش‌زدن مسجدالاقصی توسط رژیم اشغال‌گر صهیونیستی، به‌عنوان «روز جهانی مسجد» معین شده است. این روز در تقویم شمسی برابر با سی و یکم مردادماه است.

منابع و مأخذ

- [۱] الویری، م. مسجد، ارتباطات و توسعه پایدار، دین و ارتباطات، ۱۳۸۶، ۳۱(۱).
- [۲] فرخی، م. سیاستگذاری فرهنگی مسجد در جمهوری اسلامی ایران، تهران: دانشگاه امام صادق (ع) ۱۳۹۵.
- [۳] عصاره‌نژاد دزفولی، س. کارکرد اجتماعی نهاد دین در ایران امروز؛ ۴. چالش‌های تحقق کارکرد اجتماعی نهاد مسجد در ایران. ۲۰۲۴، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- [۴] کرم‌الهی، ن. او کاشانی‌زاده، ا. تبیین الگوی مفهومی آسیب‌شناسی وضعیت مسجد در ایران. معرفت فرهنگی اجتماعی، ۱۳۹۱. ۱۱(۱).
- [۵] ملازاده، ک و محمدی، م. دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی: مساجد تاریخی، تهران: سوره مهر ۱۳۷۹.
- [۶] تعریف و مفاهیم استاندارد بخش فرهنگ و هنر (سازمان اوقاف و امور خیریه)، تهران: معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی مرکز آمار ایران، ۱۳۸۶.
- [۷] بیات، م. نامه دفتر مطالعات فرهنگ و آموزش به سازمان‌های حوزه مسجد. مخاطب نامه: صاحب‌نظران و دستگاه‌های حوزه مسجد، ۱۴۰۳. ۸۲-۴۳۲۹/۱۶۲۰۰.
- [۸] حسنی، ز. هزینه‌کرد فرهنگی ایرانیان در سال ۱۴۰۱، تهران، ۱۴۰۲.
- [۹] لشگری، ش. هزینه‌کرد فرهنگی ایرانیان در سال ۱۴۰۲، تهران، ۱۴۰۳.
- [۱۰] صیاف‌زاده، م و سجادی، س. م و عباسی، ر. شناسایی عوامل موثر بر خودتکایی مالی مساجد؛ مورد مطالعه: مساجد استان قم. اسلام و پژوهش‌های مدیریتی، ۱۳۹۹، ۲۰(۱۰).
- [۱۱] کریمی، م. شناسایی و اولویت‌بندی روش‌های تأمین مالی مطلوب در مساجد، تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۸.
- [۱۲] کشاورز، م. نقش موقوفات در ایجاد و ماندگاری اماکن عام‌المنفعه فرهنگی در بازار تهران (مطالعه موردی: مسجد مدرسه معمار باشی و مسجد حاج صفر علی)، سومین همایش ملی خیر ماندگار، ۱۳۹۹.
- [۱۳] رحمتی، م. سالنامه آماری فرهنگ و هنر در سال ۱۴۰۱. ۱۳۶۳. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- [۱۴] آل اسحق، زهرا و خ.، خ. مریم مهدی پور و م. زهرا سادات، سرقفلی، حق کسب و پیشه و جایگاه آن در مبحث وقف. فصلنامه پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی، ۱۴۰۲. ۱۹(۲).
- [۱۵] یاور، و.، م. صادقی‌شاهدانی، م. نصراللهی‌نسب. آسیب‌شناسی الگوی درآمدزایی موقوفات (مطالعه موردی املاک مسکونی عرصه اعیان وقف). مطالعات اقتصاد اسلامی، ۱۳۹۹. ۲۴(۱۲).
- [۱۶] ابوجعفری، ر. ا. طراحی مفهوم نظام آماری اقتصاد وقف و تهیه آمارنامه اقتصاد وقف. پژوهشکده مطالعات فناوری: تهران، ۱۴۰۰.
- [۱۷] فولادیان، م. پیمایش ملی گرایش مردم ایران به نیکوکاری، تهران، ۱۴۰۱.
- [۱۸] صفری‌شالی، ر. پیمایش ملی سنجش وضعیت سرمایه‌اجتماعی ایرانیان؛ موج سوم، گروه جامعه‌شناسی دانشگاه خوارزمی: تهران، ۱۴۰۰.

گزیده سیاستی

کسب منفعت از املاک و رقبات مساجد، کمک‌های مردمی و ارائه خدمات اصلی‌ترین شیوه‌های تأمین مالی غیردولتی مساجد به شمار می‌روند که موفقیت تمامی آنها در گرو اعتبار مساجد نزد اهالی محله و همچنین پیوند مستمر این نهاد با مردم است.

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی

تهران، خیابان پاسداران، روبروی پارک نیاوران (ضلع جنوبی، پلاک ۸۰۲)

تلفن: ۷۵۱۸۳۰۰۰ صندوق پستی: ۱۵۸۷۵-۵۸۵۵ پست الکترونیک: mrc@majles.ir

وبسایت: rc.majles.ir